

Högdalen centrum, Stockholm

Kulturmiljöanalys

Förhandskopia 2023-03-10

UPPDRAG

Uppdragsnamn:
Titel på rapporten: Kulturmiljöanalys, Högdalen centrum, Stockholm
Version: Förhandskopia
Datum: 2023-03-10

MEDVERKANDE

Beställare: Niam
Kontaktperson: Johan Billing

Uppdragsansvarig: Martin Lagergren

Handläggare: Martina Berglund, Reichmann Antikvarier AB

ÖVRIGT

Rapport: *Rapporten läses vid utskrift i liggande A3.*

Bilder och illustrationer är skapade av Tyréns AB om inget annat anges.

Tyréns Sverige AB

Tel: 010 452 20 00
www.tyrens.se

Säte Stockholm
Org.Nr: 556194-7986

INNEHÅLL

INLEDNING.....	5	NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG	65	KÄLLFÖRTECKNING	88
Bakgrund och syfte	5	Delområde 1	66	Tryckta källor och litteratur	88
Avgränsningar	5	Delområde 2	67	Otryckta källor	88
Disposition	5	Högdalen centrum	67	Arkiv	88
Metod	7	Delområde 3	69	Historiska kartor och bilder	88
FÖRUTSÄTTNINGAR	8	Delområde 4	71		
Översiktsplan	8	Delområde 5	75		
Stockholms byggnadsordning	9	Delområde 6	77		
Stockholms Arkitekturpolicy	10	KULTURVÄRDEN	80		
Gällande Stadsplaner	11	Stadsdelen Högdalen	80		
Plan- och bygglagen	12	Stora värden i strukturen, lägre i upplevelsen av den fysiska miljön	80		
Kulturhistorisk klassificering	13	1950-talets centrumanläggningar – kraftsatsningar som speglar ett nytt samhälle	80		
HISTORIK.....	15	Nav i ABC-stad	80		
Efterkrigstidens förstäder	15	Allmännyttan bygger	80		
Högdalens bebyggelsehistoria	19	Ursprungliga centrums kvaliteter	81		
Högdalen på 1970-talet	25	Sänkta värden	82		
storslagna planer på 1980-talet	25	Postmodernt tillägg	82		
1990-talets stora omdaning	27	Summering	82		
2000-talet - nystart för Högdalen	30	FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR FÖRÄNDRING	85		
Utblick Vällingby och Farsta	31	Att växa är angeläget och förenligt med kulturvärden	85		
Delområde 1	33	Att växa och utvecklas på rätt sätt	85		
Delområde 2	38	Bilismens arv	85		
Delområde 3	45	Modernismens komponenter och grunddrag	85		
Delområde 4	47	Högdalens stadsmässighet	86		
Delområde 5	52	Befintliga landmärken - hustyper och hushöjder	86		
Delområde 6	55	En värdefull, postmodern årsring av varierande kvalitet	86		
FÖRÄNDRINGAR - FÖRTÄTNINGAR.....	59	Ändra i dispositionen	86		
A - Högdalen centrum – kv Tvärslån 3 och Kantjärnet 5	60	Material och kulör	86		
B - Kv Arkivfotot 1-3	61	Grönska överallt	87		
C - Sydvästra Högdalen – kv Putsbruket 3 och Skärmväggen 2	62	Ta vara på det bästa	87		
D - Högdalen centrum – kv Karmskruven 1, Köksluckan 2 och Branddörren 6	63	Rätta till det som blev fel eller mindre bra	87		

Utsikt från Önskehemsgatan mot Vantörs kyrka med skivhuset i kv Imröret 11 och punkthus i kv Putsbruket 3 i bakgrunden.

INLEDNING

BAKGRUND OCH SYFTE

I samband med detaljplanearbeten gällande ny bebyggelse i anslutning till Högdalen centrum har Tyréns AB fått i uppdrag av Niam och Åke Sundvall Byggnads AB att ta fram en kulturmiljöanalys. Planförslagen omfattar uppförande av ny bebyggelse på Rangstaplan, på nuvarande lastplats vid Imröret 10, på en parkeringsyta vid Önskehemsgatan samt påbyggnad av befintlig huskropp i kv Fotot 2. Utredningen ska bidra med kunskap om stadsdelen Högdalen i allmänhet och dess centrala delar i synnerhet. Genom att undersöka vilka faktorer som påverkade stadsdelens planering kan Högdalen sättas in i ett kulturhistoriskt sammanhang. Utifrån det identifieras och definieras bebyggelsens kulturvärden och kulturmiljöqualitéer. Meningen är att utredningens resultat ska integreras i byggaktörens och stadens utvecklingsplaner för området. Under rubriken Förutsättningar för förändring görs ett medskick till planarbetet kring kulturmiljöaspekter på planeringen.

Analysen är utvidgad till hela centrumanläggningen. Meningen är att analysen ska kunna vara till hjälp även vid förvaltning och fortsatt utveckling av centrumanläggningen.

VAD ÄR EN KULTURMILJÖANALYS?

Syftet med en kulturmiljöanalys är att fungera som underlag i planeringsprocesser och vid projektering. Kulturmiljön är en tillgång i planeringen som bidrar till en hållbar samhällsutveckling. Vi kan aktivt välja vilka mänskliga spår och avtryck som blir avläsbara i framtiden. Kunskap om samhällets utveckling och de historiska processerna är en förutsättning för att kunna avläsa varför landskapet ser ut som det gör idag. Bärande berättelser identifieras, liksom även de fysiskt avläsbara uttrycken som återspeglar dem. Genom att belysa vad som är kännetecknande för en miljö ges underlag för bedömning av områdets möjligheter och begränsningar för förändring. För att förstå hur dessa avspeglas i landskapet och är väsentliga för att avläsa och uppleva miljöns historia och utveckling lyfts de fram som värdebärande karaktärsdrag.

Värdebärande karaktärsdrag är de strukturer, funktioner, samband och egenskaper som starkt präglar och upprätthåller landskapets/platsens/bebyggelsemiljöns karaktär. Kulturmiljöanalysen skapar förutsättningar för att göra medvetna förändringar som tar avstamp i miljöns kulturmiljöqualiteter.

Syftet med en kulturmiljöanalys är också att skapa underlag för god miljöanpassning. Kulturmiljövärden ska tillvaratas, negativ påverkan ska minimeras och skador ska så långt som möjligt förebyggas. För att det ska kunna ske, behöver projektet underlag om vilka kulturmiljövärden som finns, hur dessa karaktäriserar området, och hur områdets karaktär kan bibehållas eller stärkas.

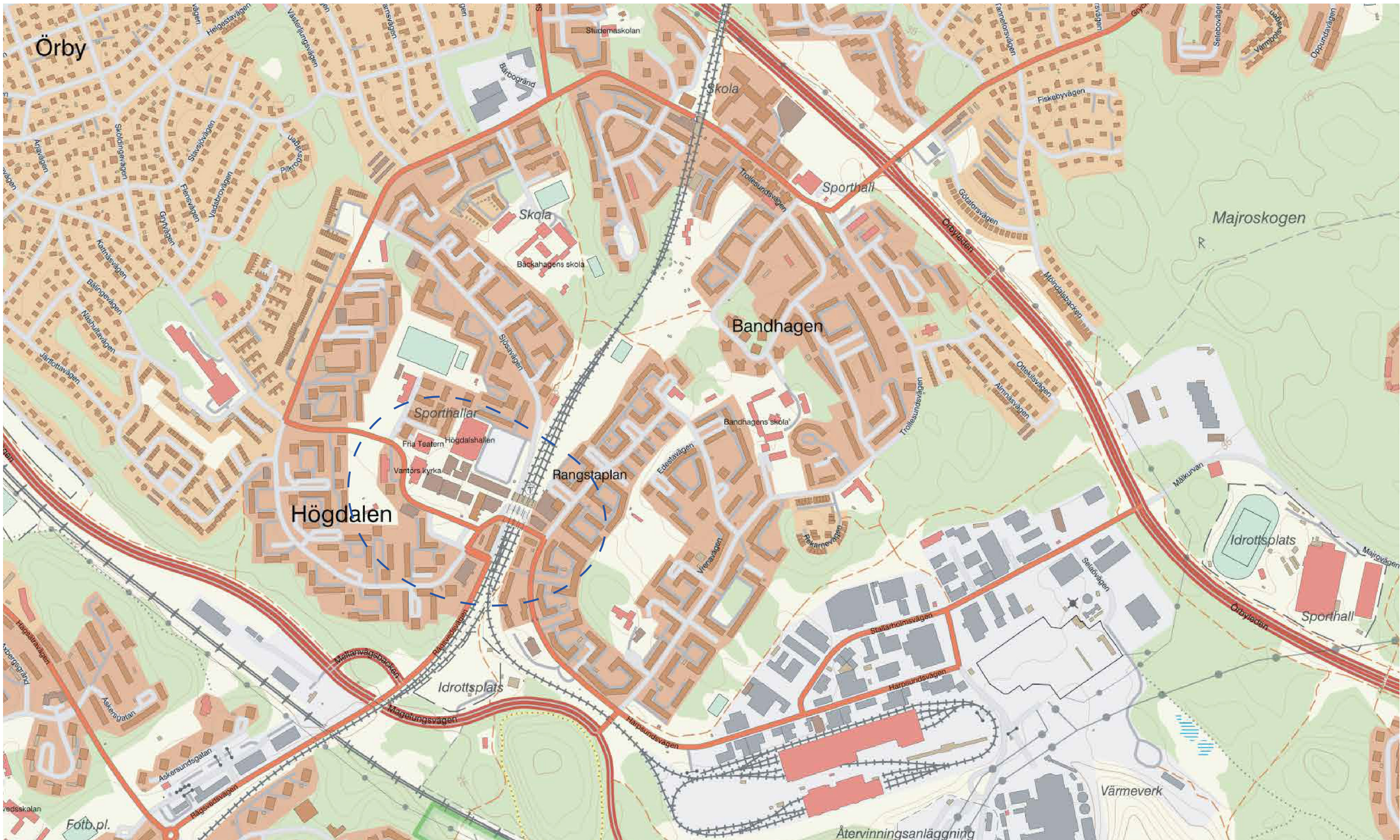
En kulturmiljöanalys följs ofta av en konsekvensanalys. Det är en utredning och analys av hur kulturvärdena påverkas och vilka konsekvenserna blir för området vid en föreslagen ändring av en byggnad eller ett område.

AVGRÄNSNINGAR

Utredningen har sitt fokus på Högdalen centrum men analysen omfattar på ett mer övergripande sätt hela stadsdelen Högdalen där relevant historik och nuläge beskrivs. Utblickar till andra närliggande miljöer som är av relevans för förståelse och sammanhang inbegrips också under tematiska texter.

DISPOSITION

Rapporten inleds med ett förutsättningskapitel. Därpå följer historik och ett kapitel om förändringar och förtätningar. I kapitlet Nuläge och karaktärsdrag beskrivs befintliga förhållanden. För att underlätta orienteringen har centrumbebyggelsen delats in i delområden som beskrivs var för sig. Rapporten avslutas med en redogörelse för kulturvärden och värdebärande karaktärsdrag samt ett medskick inför fortsatt planering. I kulturmiljöanalysen växlar huvudtext och tematexter om särskilda företeelser.

Streckad blå linje markerar ett ungefärligt utredningsområde som inbegriper en vid sträckning kring Högdalens centrum. Källa: Lantmäteriet.

METOD

Föreliggande utredning har utförts av byggnadsantikvarisk kompetens. Den bygger på befintligt kunskaps- och planeringsunderlag, fältbesiktning, arkivmaterial samt studier av historiskt kartmaterial. Inledningsvis sammanställs förutsättningar såsom gällande planer, program och aktuell lagstiftning.

Utredningsområdets historik beskrivs och området sätts i ett kulturhistoriskt och geografiskt sammanhang. De historiska processer och förutsättningar som utgör grunden till de fysiska uttryck och funktioner som präglar dagens landskap förklaras.

Slutligen beskrivs byggnadernas kvaliteter och värden som är betydelsefulla att ta hänsyn till vid förändring och utveckling av området.

Utredningens metodik tar stöd i Riksantikvarieämbetets plattform Kulturhistorisk värdering och urval (2015) och Boverkets föreskrifter och allmänna råd (BFS 2016:6, 1:2213).

PLATTFORM FÖR KULTURHISTORISK VÄRDERING OCH URVAL (RAÄ)

Riksantikvarieämbetets (RAÄ) "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval" från 2015 ligger till grund för den antikvariska värderingsmetodiken. Enligt plattformen (s.37) kan kulturhistoriskt värde definieras enligt följande:

"Kulturhistoriskt värde består i de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag".

All fysisk miljö är trots detta inte lika värdefull. Kulturhistoriska värden kan i varierande grad tillskrivas enskilda byggnader, anläggningar och fornlämningar såväl som hela miljöer eller stora landskapsavsnitt. RAÄ förklarar vidare:

"Enkelt uttryckt kan sägas att ju bättre en företeelse bidrar till möjligheterna att utvinna och kommunicera kunskap – desto högre är dess kulturhistoriska värde".

En kulturmiljö kan även värderas utifrån andra aspekter än rent kulturhistoriska. Det kan t.ex. vara estetiska och stadsbildsmässiga värden eller sociala aspekter som handlar om människors personliga relationer till en plats eller att en bekant och historisk miljö bidrar till upplevelse av samhörighet och trygghet.

I begreppet kulturmiljö ligger en värdering av kulturmiljöns kulturhistoriska värde, som kan bedömmas vara högt eller lågt. Värderingen är i sin tur kopplad till lagrum där hänsyn till kulturmiljön är lagstadgad, bl.a. kulturmiljölagen och plan- och bygglagen. Plattformen/metoden ger förhållningssätt och riktlinjer i arbetet med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturmiljön. Denna kulturmiljöanalys innefattar de två inledande stegen, Beskrivande och Analyserande, samt ger råd inför det tredje steget. Steg tre och fyra, Planerande och Beslutande, syftar till att ta ställning till framtida hantering av kulturhistoriska värden.

A) Beskrivande

I det beskrivande delmomentet sker inventering och beskrivning av de kulturhistoriska värden som återspeglas.

Svarar på frågorna: Vad har hänt? Vad finns? Vad återspeglas?

B) Analyserande

I det analyserande delmomentet görs den egentliga värderingen, vilka värden finns och i vilken hög grad återspeglas de? I analysen studeras vilka möjligheter till kunskap och förståelse platsen/objektet har, hur fullständig den förmedlade bilden blir, samt hur relevant den förmedlade kunskapen är.

Svarar på frågorna: Vilka är värdena? Vilka är de höga värdena?

C) Planerande

I det planerande delmomentet förs en prioritering och planering, med avseende på eventuella hot och förutsättningar för bevarandet och utvecklingen av de kulturhistoriska värdena.

Svarar på frågorna: Vad krävs? Vad är möjligt?

D) Beslutande

I det sista delmomentet beslutande sker val av styrmedel. • regelverk & bestämmelser • finansieringsformer • åtgärder för vård- och utveckling • kommunikationsinsatser samt • metoder för uppföljning och utvärdering.

Svarar på frågorna: Vad ska göras? Hur ska det göras?

Stockholms stadsmuseums beskrivning av processen för kulturhistorisk värdering och urval, grundad i RAÄ:s "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval" (2015).

FÖRUTSÄTTNINGAR

ÖVERSIKTSPLAN

I aktuell översiktsplan (2018) redogör Stockholms stad för hur kulturmiljöer ska tas tillvara i utvecklingen av staden, under rubriken Kulturmiljö i en växande stad. Relevant i detta fall är bl.a. att:

- Bebyggelse som är kulturhistoriskt värdefull och har betydelse för stads- och landskapsbilden ska ses som en resurs i stadsutvecklingen.
- Att väva samman ny bebyggelse med befintliga värden är angeläget i stadsbyggandet. Nya tillägg i stadsväven ska uttrycka ett medvetet förhållningssätt till kulturmiljöns värden.
- När staden förändras krävs ett medvetet förhållningssätt till topografi, stadssiluett och mötet med vattnet. Högre byggnader ska infogas med omsorg om stadslandskapets helhetsverkan. Grönska, parker och naturområden ska utvecklas så att kulturvärden tas tillvara samtidigt som nya estetiska och sociala värden tillförs.
- Stadsbyggandet ska ta sin utgångspunkt i kunskap om stadsdelarnas olika karaktär, hur de samspelar med landskapets förutsättningar, deras olika stadsplanemönster och hustyper. Ett medvetet förhållningssätt till befintliga kvaliteter är därför en förutsättning vid tillägg och omvandlingar.
- Kulturmiljöns värden ska fortlöpande identifieras, säkerställas, tas omhand och utvecklas.
- Ny bebyggelse, ändringar och tillägg i befintliga miljöer ska utföras omsorgsfullt, med konsekventa karaktärsdrag och genomarbetade detaljer grundade på en gedigen analys.

- Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.
- Det byggda ska ta stöd i kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.
- Det byggda ska utformas med stöd i kunskap om den specifika platsen.
- Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd i kunskap om Stockholms karaktär samt kunna beskrivas som idé.
- Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden hållbara kvaliteter med människan som utgångspunkt.

UTVECKLINGSMÖJLIGHETER BANDHAGEN-HÖGDALEN

Planområdet ligger inom stadsdelen Högdalen. I den till översiktsplanen tillhörande stadsutvecklingskartan redovisas större delen av Högdalen som ett område med blandad stadsbebyggelse där omfattade komplettering föreslås.

I översiktsplanen anges följande angående området Bandhagen-Högdalen:

Högdalen och Bandhagen byggdes ut under 1950-talet som tidstypiska tunnelbanecentrum, omgivna av lamell- och punkthus i sparad naturmark. Högdalen planerades som ett av ytterstadens större centrum. Områdena knyts bland annat samman av den uppskattade parken Bandängen.

Det prioriterade strategiska sambandet Bandhagen-Högdalen-Rågsved är viktigt att stärka genom att utveckla Rågsvedsvägen till stadsgata med ny bebyggelse samt genom kommande utveckling av Bandängen som stadspark. De stora stadsutvecklingsmöjligheterna i stadsdelarna tas främst till vara genom att komplettera med ny bebyggelse på parkeringsytor vid centrum samt längs befintliga gator som Trollesundsvägen/Skebokvarnsvägen, Grycksbovägen och Sjösavägen. Kompletteringsbebyggelsen i stadsdelarna ger ett större kundunderlag och stärkta centrum som därmed bidrar till ett mer befolkat och tryggt offentligt rum. I Högdalens verksamhetsområde görs satsningar inom miljöteknikområdet och verksamhetsområdet kommer att utvidgas söderut.

Ur Översiktsplan för Stockholms stad (2018), s. 155

STOCKHOLMS BYGGNADSORDNING

Stockholms byggnadsordning kan ses som ett tematiskt tillägg till översiktsplanen som förtydligar planens delar om allmänna intressen: Kulturmiljö i en växande stad och Arkitektur och gestaltning. Stockholms arkitekturpolicy är ytterligare en komponent (tillsammans med översiktsplanen, riksintressebilagan och byggnadsordningen) i den övergripande strategi Stockholms stad har för stadens arkitektur.

Byggnadsordningen inleds med följande utgångspunkter när Stockholm utvecklas:

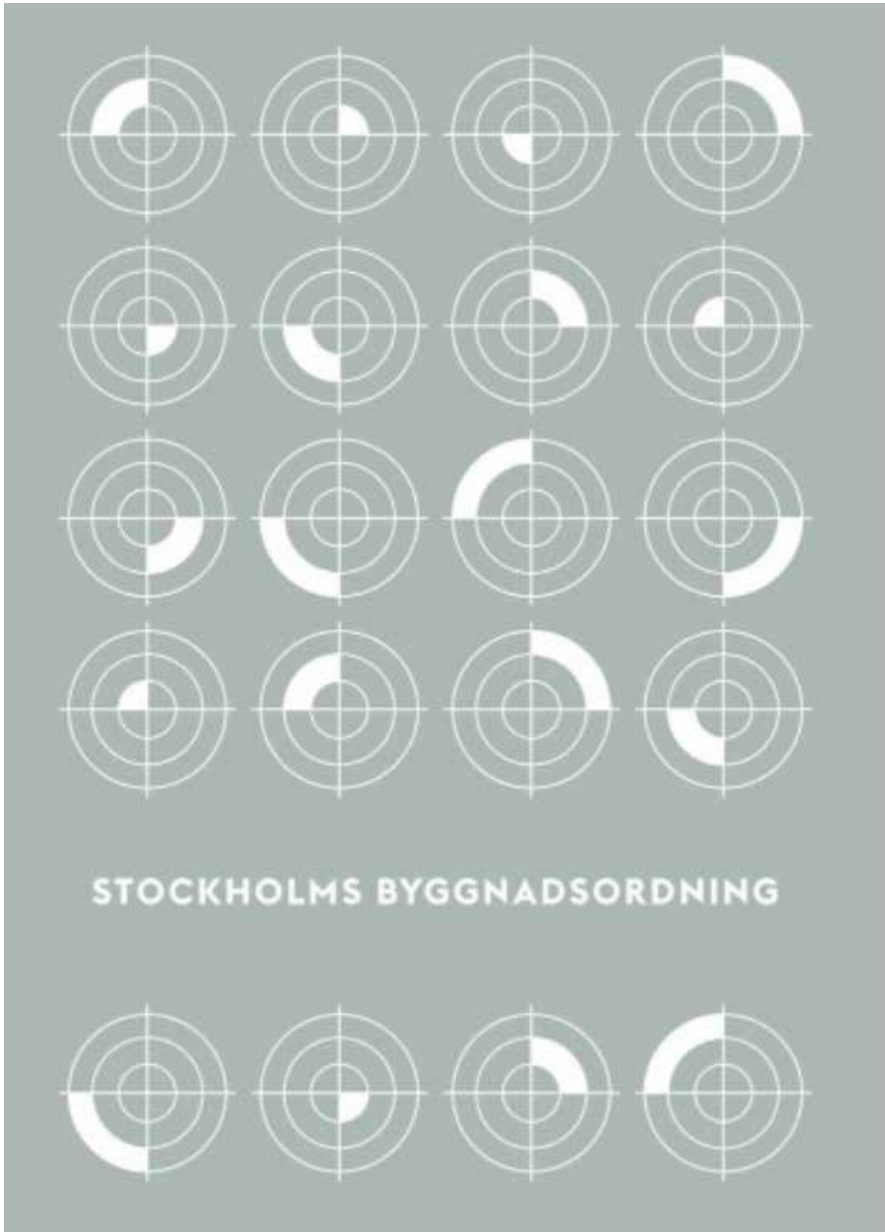
- Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.
- Det byggda ska ta stöd i kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.
- Det byggda ska utformas med stöd i kunskap om den specifika platsen.
- Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd i kunskap om Stockholms karaktär samt kunna beskrivas som idé.
- Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden hållbara kvaliteter med människan som utgångspunkt.

Byggnadsordningen beskriver hur staden har vuxit fram historiskt, stadslandskapets förutsättningar och stadsdelarnas karaktärer. Den innehåller också vägledningar och processtöd för stadens fortsatta utveckling.

Högdalen är en del av utbyggnaderna av de s k tunnelbanestäderna under 1950- och 60-talen. Följande vägledande punkter för Tunnelbanestäderna redovisas i byggnadsordningen:

VÄGLEDNINGAR - TUNNELBANESTAD

- Utveckla tunnelbanestäderna med utgångspunkt ur de centrala parkstråken, de gestaltningsmässigt sammanhållna husgrupperna som utgörs av höga punkthus kring centrum, flerfamiljshus i tre till fyra våningar och områden av småhus i stadsdelarnas utkanter. Beakta punkthusens skulpturala verkan i stadslandskapet.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till tunnelbanestäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse, verksamhetslokaler och arbetsplatser där så är möjligt. Ta tillvara befintliga lokaler för handel, verksamheter och kultur. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet och de centrala parkstråkens samband med omgivande grönstruktur som skapar ett nätverk av gröna promenader. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt. Förändra sammanhållna grupper av småhus med hänsyn till helheten i gestaltning och utformning.

Framsidan på boken Stockholms byggnadsordning. Källa Tidskriften Arkitektur, arkitektur.se.

STOCKHOLMS ARKITEKTURPOLICY

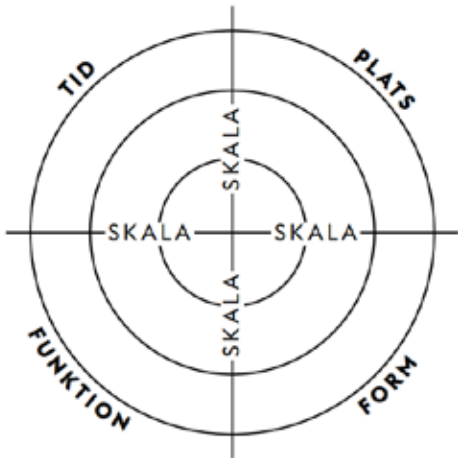
Med utgångspunkt i översiktsplanen utgör Stockholms arkitekturpolicy tillsammans med Stockholms byggnadsordning och kommande vägledningar en familj av dokument som bidrar med kunskap, strategier och arbetssätt till stöd för stadens gestaltning. Andra dokument som kopplar till Arkitekturpolicy är Vision 2040, Stockholms stads klimatmål, Agenda 2030, Gestaltad livsmiljö, Stockholms Framkomlighetsstrategi och Stockholms Miljöprogram.

Arkitekturpolicy redogör för förhållningssätt inom arkitektur och samhällsutveckling samt ger konkreta metoder för ett kvalitativt byggande. Policyn omfattar planering av alla skalor, från staden som helhet till utformning och gestaltning av enskilda byggnader och detaljer.

I kapitlet *Identitet* finns riktlinjer för hur arkitekturen ska bidra till att ”stärka, bekräfta och utveckla stadens karaktär och identitet” med grund i Byggnadsordningen. Här framförs bland annat vikten av att identifiera värdebärare, utveckla Stockholms särart och att gestalta med en Stockholmsk prägel.

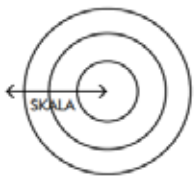
Under kapitlet *Byggstenar* beskrivs de delar som tillsammans bildar staden, från den stora skalan ner till byggnadens komposition och detaljering.

I policyn finns *Verktyg för stadens gestaltning* som, genom att kombinera ett antal frågeställningar med byggnadsordningen, ska inbringa kunskap om projektets arkitektoniska förutsättningar och möjligheter. Verktöget är tänkt ska finnas med i alla faser under ett byggprojekt och hos alla inblandade. Verktögets grafiska presentation utgörs av en genomkorsad cirkel rymmer de olika aspekterna **tid, plats, form och funktion**.

Den grafiska representationen av verktyget. Stockholms Arkitekturpolicy (2021).

Följande frågeställningar kan ställas inom verktygets respektive tema:

SKALA - Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från staden som helhet till detalj.

TID - Hur förhåller sig projektet till Stockholms historiska utveckling? Hur formas projektet av vår samtid, regler, ekonomi, miljö och arkitektoniska ideal? Hur kommer projektet åldras och fungera för framtida behov?

PLATS - Vilken betydelse har projektet i stadens siluett? Hur förhåller sig projektet till stadslandskapet och omgivande stadsbyggnadskaraktärer? Hur förhåller sig projektet till omgivande bebyggelse och stadsrum?

FORM - Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till helhetsupplevelsen av Stockholm och stadens karaktär? Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till stadslandskapet och intilliggande stadsbyggnadskaraktärer? Hur genomförs den arkitektoniska idén i byggnadens alla delar i volymhantering, konstruktion, fasadkomposition, material, kulör och detaljer?

FUNKTION - Hur bidrar projektet till att öka Stockholms stadskvaliteter med människan som utgångspunkt? Hur bidrar funktionen till omgivande bebyggelse och stadsrum? Hur utformas bebyggelsen och stadsrummen i förhållande till dess funktioner och innehåll?

Figurer och text hämtade från Stockholms Arkitekturpolicy (2021).

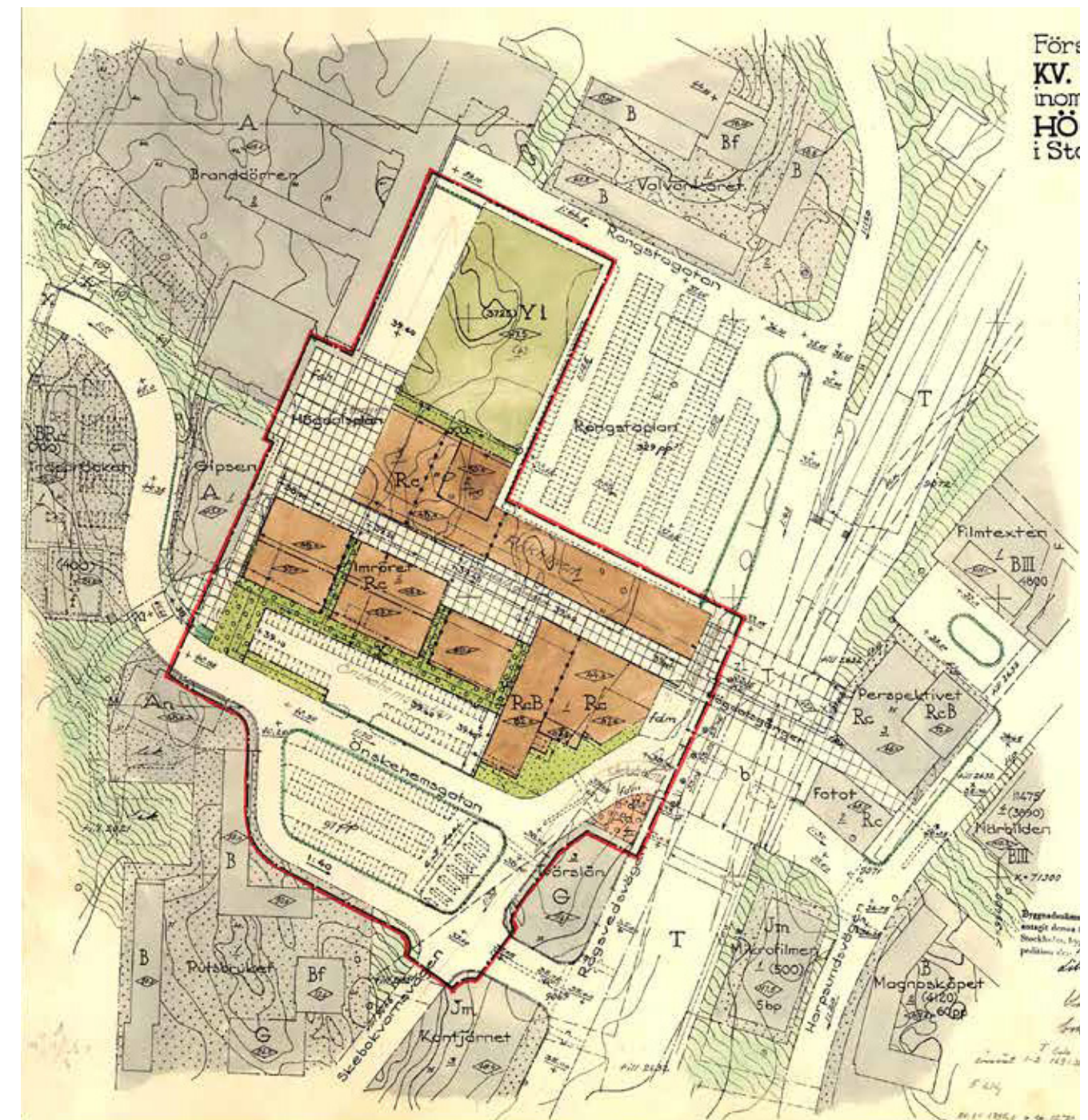
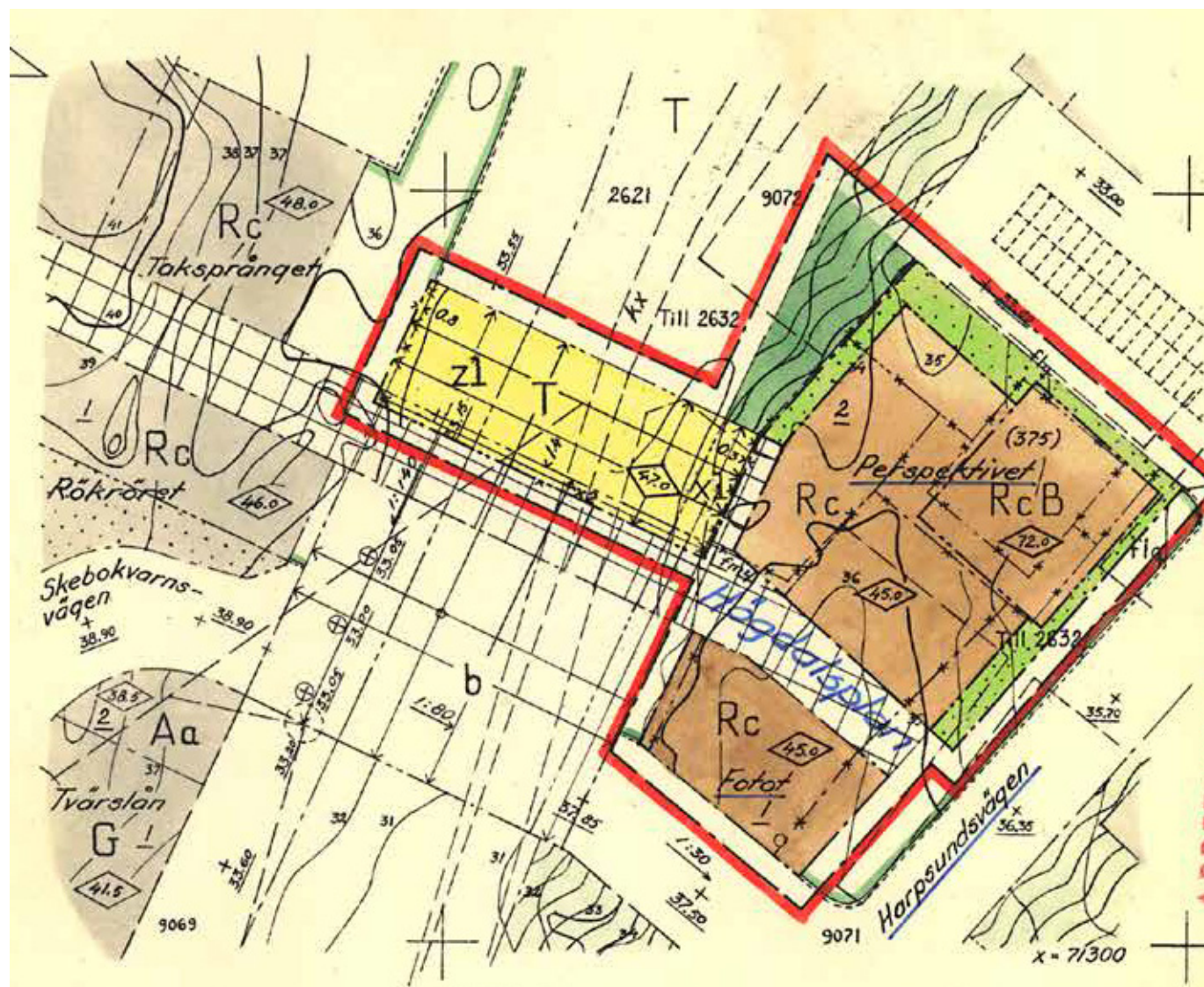
GÄLLANDE STADSPLANER

PL 5332, PL 4371A OCH PL 4542

Gällande detaljplan (stadsplan) för fastigheterna i kv Imröret och Rökhuvu med intilliggande parkeringar samt sim- och idrottshallen är PL 5332, Förslag till ändring av stadsplanen för kv Imröret mm inom stadsdelen Högdalen i Stockholm, som vann laga kraft 1959. Planen anger centrumbebyggelse, parkering och specialområde för idrottsändamål.

För kv Fotot och Perspektivet gäller PL 4371A, Förslag till ändring av stadsplanen för kv Perspektivet och Fotot mm (Högdalens tunnelbanestation) inom stadsdelen Högdalen i Stockholm, från 1955. Även denna anger centrumbebyggelse samt bostäder och specialområde för trafikändamål.

För Rangstaplan gäller stadsplan PL 4542 från 1956.

Ovan Utsnitt ur gällande stadsplan, PL 5332 för kv Imröret mm från 1959.
Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

T v Utsnitt ur gällande stadsplan för kv Fotot och Perspektivet 1955, PL 4371A. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

PLAN- OCH BYGGLAGEN

Plan- och bygglagen (PBL) reglerar hur mark- och vattenområden används samt hur markanvändningen skall utvecklas. Lagen fastställer att planläggningen av mark- och vattenområden är en kommunal angelägenhet och ställer krav på att kommunen upprättar en översiktsplan över hela kommunen. Lagen innehåller föreskrifter om bland annat detaljplaner och bygglov.

Planläggning enligt denna lag ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, andra miljöaspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden. Lagen fastställer att byggnader eller områden som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte får förvanskas. Dessa kan av kommunerna skyddas genom bestämmelse i detaljplan. Skyddet regleras i PBL:s 8 kapitel och de bestämmelser som läggs in i planen är juridiskt bindande.

Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt Plan- och bygglagen är även 2 kap. 1§, 3§, 6 § tillämplig.

PBL 2 KAP. ALLMÄNNA OCH ENSKILDA INTRESSEN

1 § Vid prövningen av frågor enligt denna lag ska hänsyn tas till både allmänna och enskilda intressen.

3 § Planläggning enligt denna lag ska med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden främja

- 1. en ändamålsenlig struktur och en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelse, grönområden och kommunikationsleder,
- 2. en från social synpunkt god livsmiljö som är tillgänglig och användbar för alla samhällsgrupper,
- 3. en långsiktigt god hushållning med mark, vatten, energi och råvaror samt goda miljöförhållanden i övrigt,
- 4. en god ekonomisk tillväxt och en effektiv konkurrens, och
- 5. bostadsbyggande och utveckling av bostadsbeståndet.

6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till

- 1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan.

6 § Tredje stycket

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas.

PBL 8 KAP. KRAV PÅ BYGGNADSVERK, BYGGPRODUKTER, TOMTER OCH ALLMÄNNA PLATSER

Plan- och bygglagens åttonde kapitel reglerar krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser. Vid en bygglovsprövning omfattas byggnader som bedöms ha särskilt kulturhistoriskt värde av förbud mot förvanskning av kulturvärden, 8 kap. 13§. För alla byggnader gäller även varsamhetskrav och särskilda krav vid underhåll enligt 8 kap. 17§ och 14§.

Förbud mot förvanskning

13 § En byggnad eller som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

Enligt 13 § 1 st. p.4 ska förvanskningsförbudet även tillämpas på bebyggelseområden.

Underhåll och varsamhet

14 § Ett byggnadsverk ska hållas i värdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

17 § Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

KULTURHISTORISK KLASSIFICERING

Vid bedömning av bygglov och åtgärder enligt Plan- och Bygglagen har Stockholms stad antagit en klassificeringskarta med kulörmarkeringar för byggnader av olika kulturhistoriskt värde. Klassificeringen som utförs av Stockholms stadsmuseum är ett kunskapsunderlag utan rättsligt bindande verkan.

De tre klasser som stadsmuseet använder sig av är:

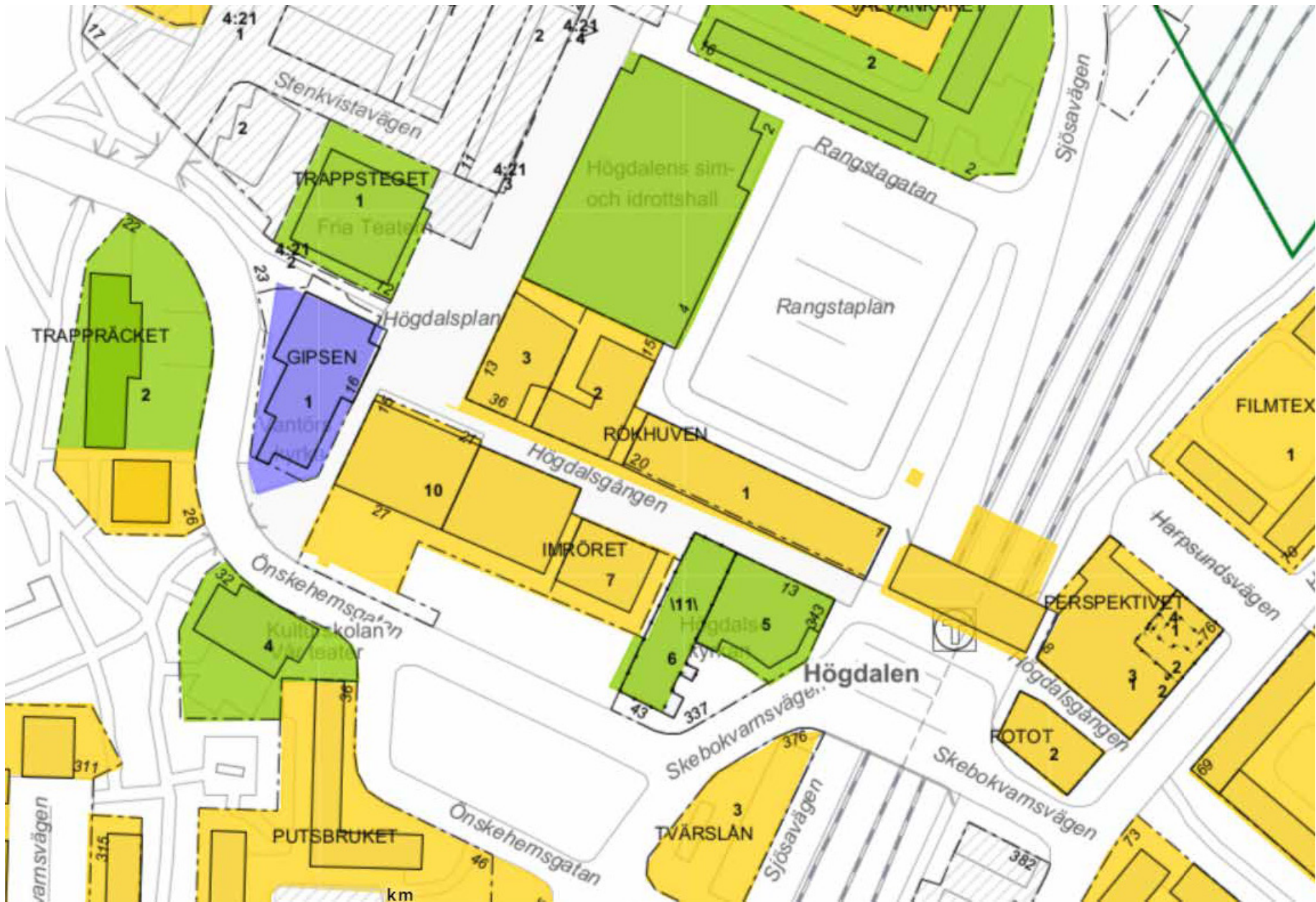
- **Blått** - bebyggelse av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.
- **Grönt** - högt kulturhistoriskt värde. Bebyggelsen är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.
- **Gult** - bebyggelse av positiv betydelse för stadsbilden och/eller av visst kulturhistoriskt värde.

Fastighet markerad med grått går inte att hänföra till någon av ovanstående kategorier. Det finns även fastigheter som är markerade med streckning vilket betyder att de ännu inte är klassificerade, alternativt att fastigheten är obebyggd. Fastigheter som inte är klassificerade kan alltså ha stora kulturhistoriska värden som stadsmuseet ännu inte tagit ställning till.

Högdalen har till större delen gulmarkerade byggnader, ett antal grönmarkerade och endast en blåmarkerad – Vantörs kyrka. Denna är även som kyrkobyggnad skyddad genom Kulturmiljölagens 4:e kapitel gällande Kyrkliga kulturminnen.

I Högdalens centrum är affärslokalerna gulmarkerade liksom kv Fotot och Perspektivet, det vill säga har ett visst värde/positiv betydelse för stadsbilden.

Undantagen är skivhuset i kv Imröret 11 och intilliggande Högdalskyrkan med affärslokaler som är grönklassade och således ett högt kulturhistoriskt värde. Detta gäller även ungdomsgården i kv Putsbruket 4 och läkarhuset i kv Trappträcket 2 samt teatern i kv Trappsteget tillika sim- och idrottshallen.

Klassificeringskarta med blå- grön- och gulmarkerad bebyggelse. Källa: DpWebmap.

Flygfoto över Högdalen från sydost med Högdalshallen, spårvagnsdepån, i förgrunden, därefter östra och västra Högdalen. Foto Oscar Bladh, okänt årtal. Källa: Stockholmskällan.

HISTORIK

EFTERKRIGSTIDENS FÖRSTÄDER

“DET FRAMTIDA STOCKHOLM”

Bostadsbyggandet var under krigsåren återhållsamt och staden låg efter med ungefär en hel årsproduktion bostäder samtidigt som hushållsbildningen hade varit intensivare än vanligt. Bostadsbristen i efterkrigstidens Stockholm var därför alarmerande och affischer som varnade för den svåra bostadssituationen med budskapet “Sök er ej till Stockholm” sattes upp vid järnvägsstationerna runt om i landet.

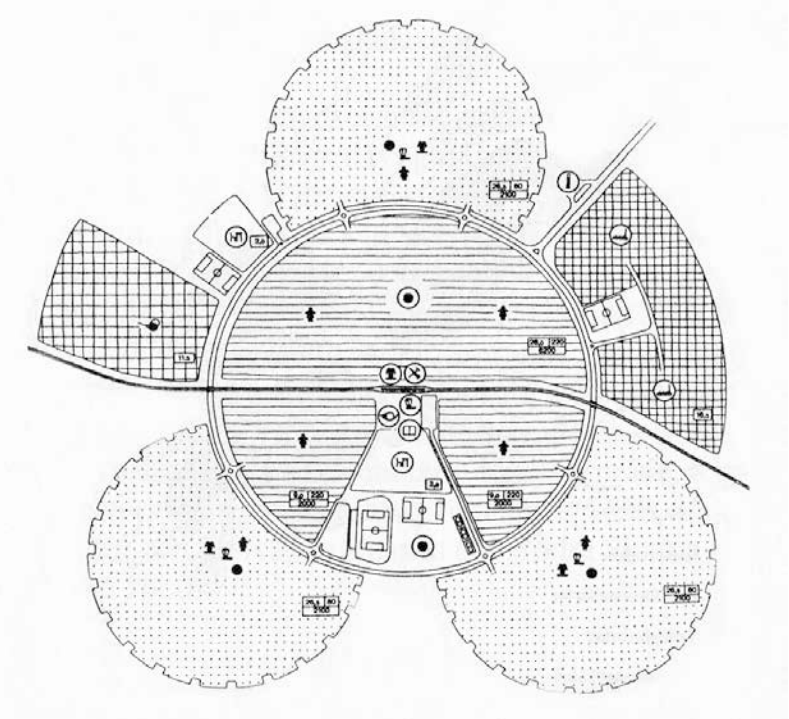
1945 slog den bostadssociala utredningen fast att det var dags för kommunerna att ta ett större ansvar för bostadsbyggandet som kom igång igen mot slutet av decenniet. Med statliga lån i ryggen började de kommunala bostadsbolagen bygga och förvalta hyresrätter i större skala.

I Stockholm hade det året innan beslutats att upprätta en generalplan som tillgodosåg att stadens mark utnyttjades på bästa sätt och att nya trafikleder byggdes. Under ledning av Sven Markelius bildade Yngve Larsson, dåvarande stadsplanedirektör, tillsammans med civilingenjören Sven Lundberg och Carl Fredrik Ahlberg från Göteborgs stadsplanekontor den grupp som arbetade fram generalplanprogrammet. Titeln blev “Det Framtida Stockholm”. Frågor som rörde social differentiering var centrala och diskuterades med då moderna termer som integration och segregation. Vikten av att känna samhörighet och gemenskap framhölls som central samtidigt som en allt för tydlig social uppdelning inte var önskvärd.

I generalplanen rekommenderades en befolkningsmängd på max 10 000- 15 000 per stadsdel, för att en naturlig gruppbyggnad skulle kunna uppstå. Stadsdelarna skulle planeras kring en “förortsbana” med intilliggande centrum, folkskola och idrottsplats. För de boendes trivsel erfordrades att varje stadsdel försågs med gemensamhetsanläggningar vilka med fördel koncentrerades till stadsdelens centrum. Önskvärt var att det i varje stadsdel skulle finnas en skola, daghem, tvätteri med maskintvätt, restaurang eller konditori, butiker, postkontor, bibliotek, biograf, samlingslokaler och lokaler för kyrkliga ändamål. En stor bakomliggande inspiration till utformningen av de nya tunnelbanestäderna var de självförsörjande New Towns som planerades i Londons ytterområden. Neighbourhood planning/ grannskapsplanering myntades första gången i början av 1920-talet av den amerikanske sociologen Clarence A. Perry och växte fram ur modernismen men baserades även på sekelskiftets trädgårdstadsideal där bostäder, arbetsplatser och social service integrerades i mindre enheter.

Målet var att främja social gemenskap och forma den demokratiska medborgaren. I grannskapsenheten skulle allt för det dagliga livet finnas i form av butiker, skolor, kyrka och rekreationsutrymmen. I Sverige blev ABC-staden (Arbete, Bostad, Centrum) den nya idealstaden där demokrati, jämlikhet och gemenskap låg som

grund. Tanken var att de nya stadsdelarna skulle bilda egna livegna samhällen, självständiga gentemot innerstaden, liksom Englands New Towns. De mest konsekvent genomförda ABC-städerna i Sverige är Vällingby och Farsta i Stockholm där arbetsplatser och storcentrum förlades inom stadsdelen, men framförallt skulle det röra sig om mindre närförorter där viss grad av service rymdes. De nya stadsdelarna växte successivt under perioden vilket avspeglades i detaljhandeln. Under 1940-talet var områdena ofta relativt små och lokaler för handel fanns då vanligen i bostadshusens bottenplan eller i en mindre butikslänga. Under 1950-talet ökade områdena i storlek där det fanns torg med butiker, medborgarservice och gemensamhetslokaler, grannskapsplaneringen hade nu slagit igenom.

Schemaskiss ur “Generalplan Stockholm 1952”. Centrumfunktioner i mitten och arbetsplatser till höger. Tunnelbanan går tvärs genom området.

Vy över ABC-staden Vällingby med låg centrumbebyggelse omgiven av lamell- och punkthus. Foto Oscar Bladh, 1961. Källa: Stockholms stadsmuseum.

FOLKHEMSBYGGANDET

De sociala och politiska ambitionerna som grannskapstanken byggde på översattes i Sverige av en arkitekturstil och typ av stadsplanering som kom att kallas för Folkhemsarkitektur. Folkhemsarkitekturen präglade det svenska bostadsbyggandet mellan 1945 och 1960 och uppmärksammades internationellt för sina sociala samband och strävan efter att det skulle vara "lika för alla". Den vanligaste hustypen var lamellhus i tre våningar. Istället för parallellt ställda byggnadskroppar var det vanligt att lamellhusen byggdes samman och bildade intima gårdar på insidan medan trafiken leddes runt på utsidan. Även punkthus på 8-11 våningar förekom flitigt. Nya innovativa husformer uppkom under perioden, bland dessa de mångkantiga stjärnhusen som ibland var samman-kopplade i sexkantiga "bikakemönster". Radhus uppfördes också i stor utsträckning under denna period.

Lamellhusen under denna period uppfördes huvudsakligen i tre våningar med källare och utan hiss. Huskropparna blev allt djupare i takt med att standarden ökade. Sockelhöjden varierade och tog på så vis upp nivåskillnader i terrängen. Första bostadsplanet förlades en trappa upp och vindarna hölls oinredda. Förskjutna och vinklade huskroppar bildade sammanhängande fasader.

På hörnen länkades husen samman med en tvåvåningars länkbyggnad, en våning ovan mark. På det viset kunde gården präglas av både slutenhet runt gården och öppenhet mot omgivningen. Gårdarna utgjordes av gräsmatta i kombination med sparad natur och berg i dagen med gångvägar slingrandes över gården och längs husen. Ofta fanns en liten lekplats i soligt läge och ett piskstall som förlades mer undanskymt. Fasaderna var symmetriskt uppbyggda och lägenheterna spegelvända på var sida om trapphuset. Folkhemsperiodens arkitektur kännetecknades av mjukare linjer och en större variation i material och färgval än funktionalismens stramare gestaltning. Husen var ofta putsade med en grov sprit- eller ädelputs i mustiga jordfärger. Även fasadtegel var vanligt förekommande. Fasaderna accentuerades med utanpå-liggande balkonger med kulörta balkongfronter, burspråk och hörnmarkeringar och fönsteromfattningar. Fönsterbanden från 1930-talet försvann och fönstren blev mindre men fick mer lekfulla former. Entréportar placerades på regelbundna avstånd, ibland inramade med tegel. Husen hade främst traditionella sadeltak med rött lertegel. i takt med att husen fick större djup blev takvinklarna flackare och material som papp och eternit kom då till användning. Några av folkhemspersioden mer välkända arkitekter var Ancker-Gate-Lindegren, Erik och Tore Ahlsén, Backström & Reinius, Paul Hedqvist, Hjalmar Klemming, Sven Markelius, Nils Sterner och Sven Wallander.

Fram till 1940-talets slut var byggproduktionen hantverksmässig. Därefter började byggarbetsplatserna industrialiseras och rationaliseras i allt högre grad och platsbyggda element i betong och lättbetong blev vanligare. Enklare kranar och lyftanordningar började användas som dock fortfarande var skonsamma mot den befintliga terrängen och vegetationen.

Stjärnhus i Gröndal uppförda 1946. Foto Lennart af Petersens. Källa: Digitalt museum.

Nya lamellhus i västra Högdalen. Foto Sune Sundahl, 1956. Källa: Digitalt museum.

Punkthus på Södra Guldheden byggda 1950. Foto Bertil Hulten. Källa: Digitalt museum.

Nya lamellhus och punkthus i västra Högdalen. Foto Sune Sundahl, 1957. Källa: Digitalt museum.

TUNNELBANESTÄDER

1941 togs beslutet för utbyggnaden av ett fullskaligt tunnelbanesystem i Stockholm, ett beslut som hade en avgörande roll för framväxten av de nya stadsdelarna i stadens ytterkanter. De nya närförorterna längs gröna och röda linjen placerades på rad som ett pärlband. I söderort utgjorde Västertorp, Fruängen, Björkhagen, Kärrtorp, Bagarmossen, Bandhagen, Högdalen, Hökarängen, Farsta, Hagsätra och Rågsved några av dessa stadsdelar och

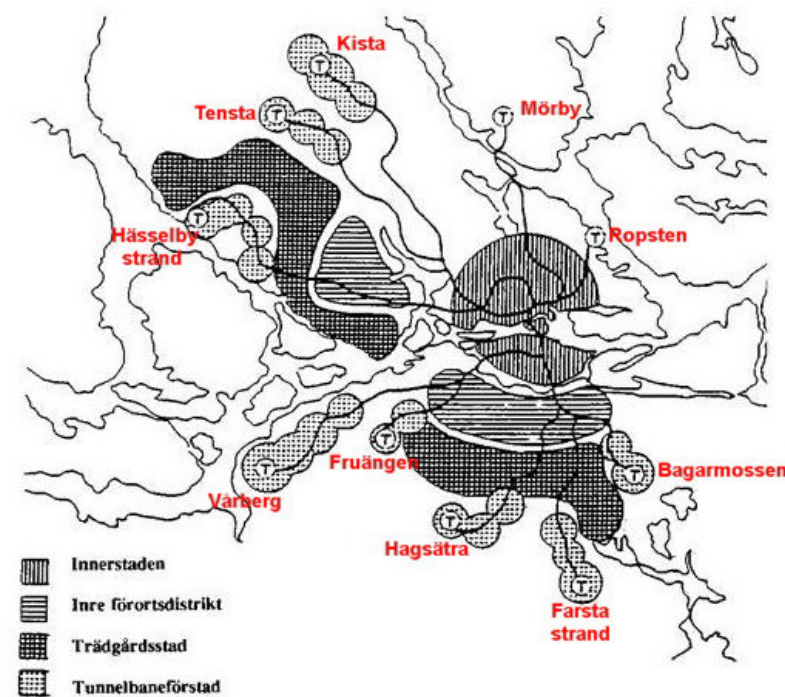
i västerort fanns Blackeberg, Råcksta, Vällingby och Hässelby strand. Alla anlades efter samma mönster kring tunnelbanestationen, avgränsade från varandra genom grönområden. Alla fick en centrumanläggning av varierande storlek med butiker och samhällsservice, och ett högre punkthus sattes ofta som accent.

1944 togs det första spadtaget och sex år senare, 1950, invigdes tunnelbanan på sträckan Slussen-Hökarängen. 1952 rullade tågen mellan nuvarande Hötorget och den nya ABC-staden Vällingby.

I samband med utbyggnaden av Stockholms förortsområden under 1950-talets första år, invigdes ett flertal nya sträckor. Många av sträckorna var konverterad spårväg, bl.a. Örbybanan (nr 19) med sträckningen Slussen-Örby (nuvarande Stureby). Tunnelbanan skulle därför gå ovan mark nästan hela sträckan, förutom i innerstaden. Hela denna första del blev sedan till Gröna linjen som var i princip färdigbyggd 1960. Kollektivtrafiken i Stockholm byggdes ut i en sådan omfattning i förhållande till dess befolkningens mängd som saknar internationell motsvarighet. Vissa av förstäderna hängde inte med i tunnelbanans utbyggnadstakt och blev istället så kallade "sovstäder".

De nya stadsdelarna längs med tunnelbanans sträckning var det huvudsakliga sättet Stockholm växte på under 1940-talet till 1980-talets Skarpnäck, den sista eller senaste tunnelbanestaden i Stockholm. Stockholms stadsplanerare hade förmånen att staden ägde merparten av marken i ytterstaden och här kunde bygga ut nya ideala stadsdelar på i huvudsak tidigare obebyggd mark.

Högdalens tunnelbanestation invigdes 1954 och var då slutstation på linjen innan sträckan förlängdes till Rågsved 1959 och vidare till Hagsätra 1960. Den första stationen i Högdalen var provisorisk medan den nuvarande stod klar 1957. Den större delen av stadsdelens planerade bebyggelse stod klar 1956 och försågs således med tunnelbana redan under utbyggnadstiden.

T h "Tunnelbaneförstäder" längs tunnelbanan, ur Generalplan för Stockholm, 1952. De rödmarkerade tunnelbanestationerna är inlagda i efterhand. Högdalen ligger på Hagsätra-linjen. Källa: Wikipedia.

PARKERINGSBEHOVET ÖKAR

Sverige uppnådde under 1950-talet en biltäthet som var den högsta i Europa. Samhället, var såldes inte förberett på den explosionsartade ökning av bilar som skedde på 1950- och fortsatte in på 1960-talet. Parkeringsfrågan blev under folkhemsbyggandet därmed en högst aktuell fråga och bilsamhället var en påtaglig del av tidens starka tro på framtiden och utvecklingen. Socialdemokraterna, som under perioden styrde landet, valde att anamma bilismen som en demokratiseringskraft som en del av folkhemmets välfärdssamhälle. Det blev ett politiskt mål för att varje arbetarfamilj skulle ha råd att äga en bil.

Behovet av parkeringsplatser i de nya stadsdelarna i stadens ytterkanter ökade därför under perioden. Om det inte fanns tillgång till parkering från början skulle det tillkomma eftersom. Parkeringslösningen i områdena som växte fram på 1950-talet varierade men vanligt var de hårdgjorda, öppna markparkeringarna i nära anslutning eller inom kvarteret. Garage integrerade i husens källarvåningar med infart antingen på gavlarna eller husets långsida blev en vanlig förekomst. I vissa fall byggdes även separata garagelängor som kunde placeras på olika sätt i förhållande till bostadshusen, i några fall med infart från två håll.

I Högdalen specifikt är 50-talets parkeringslösningar fortfarande väldigt tydliga med ett stort antal markparkeringar inom kvarteren och även källargarage. Särskilt utmärkande och karaktäristiskt är dock de separata, låga garagebyggnader som byggdes i varje kvarter i stadsdelens västra del varav de flesta finns bevarade, även om ett av dem har ersatts av ett punkthus.

Under 1960- och 1970-talet blev trafiksepareringen en allt större självklarhet och parkering förlades i bostadsområdenas ytterkanter främst som öppna eller med skärmtak skyddade markparkeringar eller samlade i parkeringsdäck.

Till höger syns några exempel på 1950-talets parkeringslösningar som fortfarande finns kvar i Högdalen.

Översta raden: Låga gargebyggnader intill punkthusen 1957. Endast enstaka träd sparades intill bebyggelsen som anpassades efter terrängen. Foto Sune Sundahl. Källa: Digitalt museum.

Nedersta raden:

HÖGDALENS BEBYGGELSEHISTORIA

PLANLÄGGNINGEN

Redan vid tiden kring sekelskiftet 1900 fanns planer på att bebygga området vid Högdalen och Bandhagen som då styckades av från Örby egendom och indelades i mindre tomter. Tomterna kom dock aldrig att säljas och förblev obebyggda. Villastadsbolaget AB Örby, ett av de tre bolagen som ägde marken, uppköptes på 1940-talet av HSB. Efter förhandling med de andra två tomtbolagen möjliggjorde HSB en gemensam planläggning av hela området. HSB:s företrädare Sven Wallander kom genom förhandlingar med Stockholms spårvägar överens om att spårvägen till Örby skulle ersättas med en tunnelbaneförbindelse från Stureby och rakt söderut. Här skulle man kunna bygga två stationer vilka skulle omges av hyreshus med ett gångavstånd på max 500 meter.

Ett förslag till stadsplan utformades av stadsplaneraren Fred Forbat under ledning av Harry Egler på HSB:s Stadsplaneavdelning. Forbat och Egler utgick från två grannskapsenheter (nuvarande Bandhagen och Högdalen) som tillsammans skulle bilda en större förort, en sydlig motsvarighet till ABC-staden Vällingby. Staden ville dock annorlunda och osämjan ledde till att HSB slutligen drog sig ur och marken såldes till staden. Istället erhöll HSB 30 % av tomterna med tomträtt. 20 % av tomterna gick till den av HSB och staden gemensamt ägda stiftelsen Familjebostäder.

Den slutliga stadsplanen, som var en omarbetning av Egler och Forbats plan, fastställdes 1950. Området, som ansågs för stort för att exploateras på en och samma gång, hade istället delats upp i två stadsdelar. Den norra delen, Bandhagen, exploaterades först i relativt blygsam skala efter 1940-talets stadsbyggnadsideal. När den södra delen, Högdalen, byggdes ut några år senare ökades exploateringsgraden väsentligt och stadsdelen utformades som en mindre variant av ABC-stad.

Den norra delen av området exploaterades först och döptes till Bandhagen efter ett torp som tillhört Örby. Den södra delen fick, efter förslag från Sven Wallander, namnet Högdalen som var namnet på den närmaste hållplatsen vid Nynäsbanan. HSB lät sin stadsplaneavdelning ta fram en dispositionsplan för bostäder och förortscentrum som till stora delar kom att ligga till grund för det fortsatta planarbetet.

Utsikt över Högdalen och dess östra delar till höger i bild. I bildens vänstra mitt syns tunnelbanespåret med perrong. Panncentralen med sin skorsten har numera ersatts av ett punkthus i kv Kantjärnet, se kapitlet Förändringar- förtätningar. Foto Sune Sundahl, 1955. Källa: Digitalt museum.

UTBYGGNADEN AV STADSDELEN

För bostadsområdet öster om Högdalens tunnelbana fastställdes stadsplaner 1951–52, som med något undantag anslöt till HSB:s dispositionsplan. Här föreskrevs ett trafikseparerat bostadsområde med flerfamiljshus omringade av matargator där säckgator ledde in bland bebyggelsen. Bebyggelsen består främst av smalhus i tre våningar grupperade i storgårdskvarter eller brutna längor utmed gatorna och med en stor park som central del. Några enstaka högre punkthus placerades norr om parken. Längst i öster var tanken att enfamiljshus skulle uppföras, men det ändrades senare till flerfamiljshus för att stärka befolkningsunderlaget till Högdalens centrum.

Den västra delen av Högdalen byggdes efter stadsplan som fastställdes 1953, utformad av Sven Markelius, biträdd av Jan-Henrik Hedlund. Även här låg HSB:s dispositionsplan som grund men ändrades genom att de konventionella smalhuskvarteren försågs med ett eller två punkthus samt varsin garagebyggnad; sammanlagt blev det ett 20-tal punkthus i denna del.

Trots den uppdelning som alltså gjordes mellan Högdalen och Bandhagen sågs de som syskonstadsdelar och några markanta gränser genom t ex gångstråk eller skogsområden mellan stadsdelarna gjordes inte. Lika sömlösa övergångar finns även i andra stadsdelar som t ex mellan Vällingby och Räcksta. Tillsammans med Bandhagen marknadsfördes Högdalen som "Staden i sol och ljus" i en reklamtext utgiven av HSB och Familjebostäder 1953.

BOSTADSBEBYGGELSEN

Planstrukturen var typisk för den moderna tunnelbanestaden. Den västra delen av Högdalen uttrycker 1950-talets stora omvälvningar inom stadsplaneringen eftersom den gavs en mer modern storskalig bebyggelsestruktur med bl a ovanligt höga punkthus för tiden. Att jämföra med det mer småskaligt exploaterade Bandhagen och även Högdalens östra delar där endast ett fåtal punkthus uppfördes tillsammans med trevåningslameller.

Med ett enda undantag förbands dessa punkthus i den västra delen med intilliggande lamellhus genom företrädesvis en smalare arkad mellan byggnadskropparna. I Högdalens östra del gjordes två av fyra punkthus helt fristående.

Medan den större delen av bebyggelsen i de östra delarna av Högdalen tillsammans med bebyggelsen längs Skebokvarnsvägen i väster uppfördes med de stora bolagen HSB och Familjebostäder som byggherrar, dominerade de privata byggherrarna i kvarteren kring Sjösavägen.

Arkitekten Curt Strehlenert ritade den övervägande delen av bebyggelsen för AB Familjebostäder i den östra delen av Högdalen och även de allra flesta punkthusen söder om Önskehemsgatan.

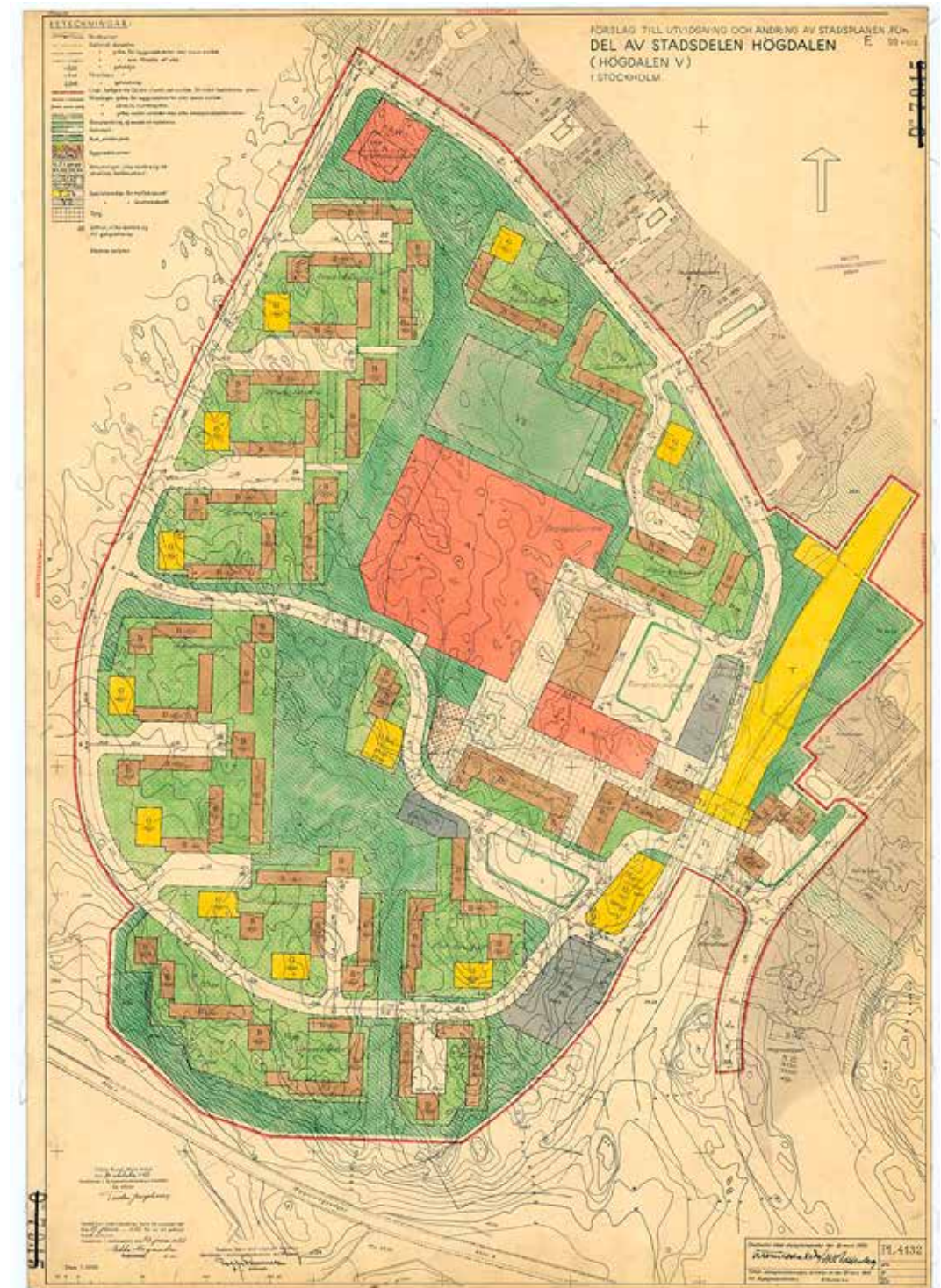

Norr om Önskehemsgatan ritades lamell- och punkthusen av flera olika arkitekter, som t ex Rolf Hagstrand, Carl Norman, Edvin Engström, Olle Zetterberg och Nils Hjelm för olika mindre och privata byggherrar. Det som också skiljer dessa områden norr och söder om Önskehemsgatan är att den norra delen försågs med låga garagebyggnader i varje kvarter, medan den södra delen planerades med ytor för markparkering.

Pågående byggnation i Högdalen 1955. Foto Sune Sundahl. Källa: Digitalt museum.

Vy över Högdalens östra delar som främst bebyggdes med lamellhus och endast ett fåtal punkthus. Strukturen innebar i huvudsak omslutande gårdar med rumsligheter och endast ett fåtal lamellhus som placerades på rad. I bildens nedre vänstra del syns Bandhagens skola, i höger bildkant ligger parkstråket Bandängen. Foto Oscar Bladh 1959. Källa: Stockholms stadsmuseum.

Stadsplan från 1953 av Sven Markelius.

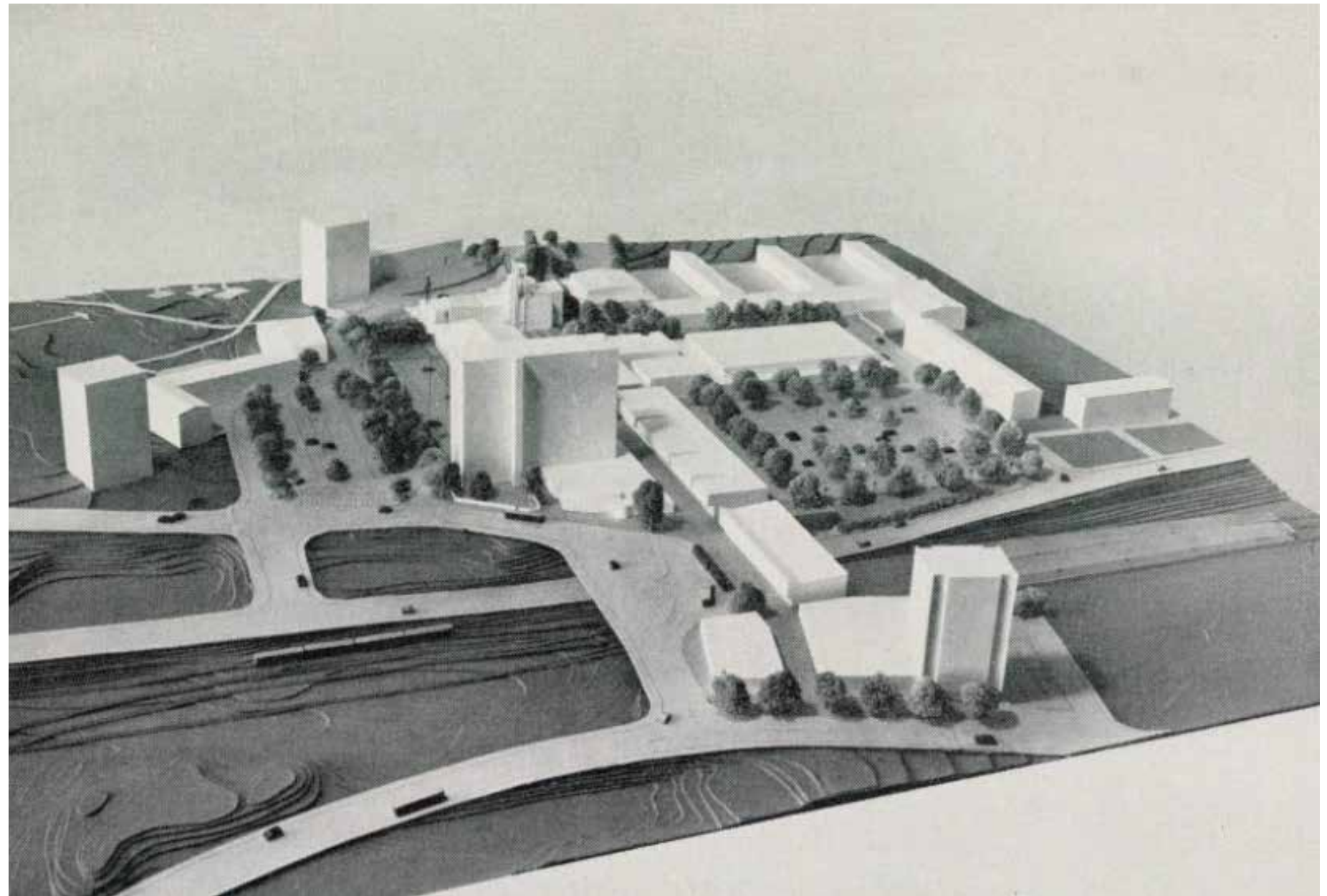
1960-TAL - HÖGDALENS CENTRUM VÄXER FRAM

Högdalens centrum uppfördes i regi av AB Familjebostäder och den första etappen invigdes en söndag i juni 1959. Ett 30-tal affärer som redan etablerats var öppna och festligheterna avslutades med ett jättefyrverkeri. I den H-formade annonsen för invigningen med rubriken "Högdals-centrum har det" fanns en teckning över centrum med strosande besökare längs den stenbelagda Högdalsgången. Såväl skivhuset som andra punkthus reser sig tillsammans med kyrkan över den lägre centrumbebyggelsen där biografens brutalistiska skärmtak syns i förgrunden. Tidningarna poängterade att det fanns gott om parkeringsplatser i anslutning till centrum och att man räknade med att affärernas antal skulle fördubblas på två år.

Stadsplanedirektören Sven Markelius ville eftersträva "en balans mellan stadsmässig täthet och öppenhet" i Högdalen. Centrum dimensionerades till ett storcentrum som skulle betjäna även intilliggande stadsdelar, detta för att tillmötesgå handelns organisationer och för att kompensera den blygsamma exploateringen i intilliggande Bandhagen.

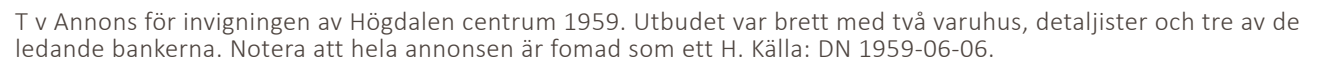
Runt centrum, som gavs en relativt låg bebyggelse, placerades storgårdskvarter med lamellhus och 11 våningars punkthus. I väster förlades ett stråk med radhus och några enstaka villor. Byggnaderna ritades av bl a Carl Norman, Nilsson-Sundberg-Wirén och Arne Rudberger. Planen som fastställdes 1953 omfattade förutom bostäderna även centrum och tunnelbanestationen. Centrumanläggningens utformning kom att revideras flera gånger innan den slutgiltiga versionen fastställdes 1958. Den bilfria affärsgatan Högdalsgången planerades som det centrala stråket som utgår från Högdalsplan i väster och fortsätter med en viadukt med busstorg över tunnelbanespåren till stadsdelens östra sida. Centrum markerades av ett 13 våningar högt skivhus. Tunnelbanestationen var ett av de hus som stod färdigt först, 1957, ritad av arkitekt Magnus Ahlgren.

Högdalen planerades med en central bilfri affärsgata. Hit var det möjligt att ta sig med tunnelbanan men också enkelt med bil då stora parkeringsytor hade ordnats i anslutning till butikerna. Markparkering fanns dels vid Önskehemsplan med 97 st platser och ytterligare några i anslutning till kv Imröret strax intill. Ännu en stor parkering med 329 platser ordnades vid Rangstaplan norr om centrum. Omfattningen av dessa parkeringsytor har inte ändrats sedan dess. Vid början av 1960-talet byggdes bensinstationen i kv Tvärslån 3 där även bilparkering fanns i två plan. Denna ersattes senare med ett bostadshus.

Modellfoto från 1959. I förgrunden syns kv Perspektivet och Fotot, i fonden Vantörs kyrka och Högdalens skola. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Historik

Högdalen centrum 23
2023-03-10

Längs med Högdalsgången ordnades butikslokaler och kontor i låga byggnader med stora skyltfönster i bottenplan och övervåningar från början klädda med eternitskivor. Här fanns också biografen Rondo som öppnade 1961. Vid mitten av stråket ordnades ett mindre torg med träd och en fontän i brons som formgavs av Willy Gordon 1962, kallad Malm och vatten. Husen på den södra sidan av stråket byggdes först för att sedan kompletteras på den norra. På den norra sidan ritade samtliga hus av HBS:s arkitektkontore genom Arne Rudberger medan den södra sidans hus ritades genom ett samarbete av Curt Strehlnert, Carl Gustaf Brokvist och Olle Holst. AB Familjebostäder var byggherre till samtliga byggnader.

Där Högdalsgången slutar i väster uppfördes Vantörs kyrka 1959, i anslutning till Högdalsplan. Vid Högdalsplan anlades Högdalsfontänen ritad av Bo Johnson som ansluter till den mönsterlagda gatstenen med cirklar, formgivet av landskapsarkitekten Erling Smedberg. Här byggdes även Högdalens skola, ritad av Carl Nyrén, även den klar 1959. Skolan användes bara under tjugo år som just skola för att sedan byggas om till kontorslokaler. Skolan revs 2015 för att ge plats åt nya bostäder. Den f d matsalen finns dock kvar norr om kyrkan och används som teater- och kulturhus.

1960 inleddes också projekteringen av ungdomsgård, daghem och barnavårdscentral i kv Putsbruket.

1964 togs beslut i kommunfullmäktige om att bygga sim- och idrottshallen. Det bodde då 78 000 människor i vad som räknades som dess influensområde (Enskedefältet till Älvsjö). Denna byggdes norr om Högdalsgången intill Rangstaplan 1967, efter ritningar av Åke E Lindqvist.

Högdalsgången åt öster på 1960-talet med tunnelbandhuset närmast till vänster i bild. Neonskyltar blandat med flaggskyltar gav ett enhetligt intryck. Moderna belysningsstolpar syns till höger. Foto L Hollstrand. Källa: Brännkyrka hembygdsförening.

Vy över Högdalens centrum, 1960. Här är stora delar av stadsdelen färdigbyggda med Vantörs kyrka i bildens mitt med skolan till vänster om denna och kv Imröret strax bakom, tillika skivhuset. Källa: Digitala stadsmuseet.

HÖGDALEN PÅ 1970-TALET

År 1970 sökte gatunämnden få en förbättring av miljön längs tunnelbanespåret mot Rågsved till stånd. Man såg helst att ytorna längs spåren lades ut som parkmark. De provisoriska parkeringarna kunde enligt nämnden ersättas av ett parkeringshus. Motionen torde ha röstats ned, ingen utveckling av miljön längs spåret kom till stånd.

Under första hälften av årtiondet driver Socialdemokraterna frågan om att bygga ett kulturhus i centrum.

Under samma tid uppmärksammas att Högdalen och grannstadsdelarna Bandhagen, Stureby och Örby genomgår en påtaglig demografisk förändring. Barnen blir allt färre. Läsåret 1972/73 fanns i området 47 högstadieskolor. 1980 beräknades antalet vara så lågt som 18. Stockholms stad började göra sig beredd att avveckla skolor som endast var några årtionden gamla. Frågan var om det var Bäckahagens skola eller Högdalens skola som skulle stängas. Högdalens skola hade flera fördelar men det antogs vara lättare att utnyttja den till andra kommunala verksamheter genom sitt läge i centrum.

Röda och gula plåtfasader i kv Rökhuvén, foto från början av 1990-talet. Även dörr- och fönsterpartier är utbytta till aluminium. Närmast syns f d biografen Rondo som stängdes 1983 och byggdes om till apotek. Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor.

I mitten av 1970-talet påbörjades ombyggnadsarbeten av skolan för att kunna inrymma en social servicecentral. Ombyggnaderna gjordes i stadens egen regi. År 1979 invigdes bibliotek i delar av skolan.

Under 1970-talet hanterade staden återkommande frågor om torghandel i centrum. Problemet var att Högdalsgången var för smal. Företagarföreningen ansåg att Högdalsplan kunde duga.

Ett flertal av centrumbyggnaderna genomgick en hel del förändringar genom bl a om- och tillbyggnader av t ex fläktsystem på taken och ändringar och utbyte av dörr- och fönsterpartier till företrädesvis aluminium. Eftersom byggnaderna är låga kom de tekniska installationerna att bli väl synliga för strosande centrumbesökare och innebar att husens tidigare mer renodlade utformning förändrades. Dessutom kläddes fasaderna in med plåt istället för de tidigare använda eternitplattorna. Resultatet blev ett färgglatt centrum med bl a röda och gula plåtfasader som innebar ett helt nytt arkitektoniskt uttryck.

STORSLAGNA PLANER PÅ 1980-TALET

Fastighetskontoret redogjorde för att det under årtiondet diskuterats en omfattande utveckling av ny bebyggelse runt centrum. 1984 ansökte BPA om att utveckla kvarteren Mikrofilmen (nuvarande Arkivfotot 3) och Tvärslån i ett projekt som skulle innebära överdäckning av tunnelbanan och Sjösavägen. Ny bebyggelse skulle ha innehållit butiker, kontor och bostäder. Familjebostäder studerade ihop med en privat aktör ny bebyggelse inom kv. Arkivfotot.

Under 1980-talets slut verkar staden ha nått konsensus om att centrum behövde kompletteras med nya bostäder. Bostadsförsörjningsprogrammet 1991-95 innehöll 150 lägenheter i anslutning till centrum. Flera tidigare förslag rymde betydligt fler än så.

Ett spektakulärt förslag innehöll 34 000 kvm lokaler och 260 lägenheter, där bostäderna var förlagda till "fyra mycket stora punktlänkande byggnader i 14 våningar" och förslaget hade tydligen föregåtts av idéer om ännu högre hus. Dessa förslag hade AB Familjebostäder och Gunnar Gustafsson som upphovsman och inbegrep även en inglasning av det befintliga centrumet.

Vy längs Högdalsgången från Högdalsplan, till vänster kv Rökhuvén. Foto från början av 90-talet. Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor.

Planerna avstyrktes men fastighetskontoret arbetade vidare med ett projekt som inbegrep ny bebyggelse på Rangstaplan och i kvarteren Tvärslån, Mikrofilmen och Arkivfotot. Generellt verkar det som att 1980-talets utvecklingsplaner fokuserade på området direkt söder om busstorget. Även anslutande kvarteret Kantjärnet var föremål för diskussioner. Panncentralen inom Kantjärnet 5 skulle rivas och ersättas av en kontorsbyggnad. Projektet förr dock på att panncentralen ännu var i drift.

Bakgrunden till att Familjebostäder och staden var så angelägna att få till en omfattande komplettering var att centrum brottades med stora problem. Kundunderlaget var krympande i takt med att befolkningen minskat i stadsdelsgruppen. Sällanköpshandeln utmanades av mer perifert belägna butiker och även ifråga om dagligvaruhandeln fanns nu en påtaglig konkurrens från externhandel som OBS och B&W, trots att dessa låg på stort avstånd från Högdalen. Det talades om att vissa centrumanläggningar i förorter skulle komma att slås ut men Familjebostäder ville satsa sig ur krisen.

Motionärer i kommunfullmäktige beskrev Högdalens centrum som slitet och i stort behov av förnyelse. Problem med vandalisering och langning uppmärksammades. Det fanns en frustration kring att upprustningen dröjde. Det var tre stötestenar som fördröjde utvecklingen. Den första var frågan om bostäder i bullerutsatt läge och med en kostsam överdäckning av tunnelbanan som förutsättning var värt att satsa på. Stadsbyggnadskontoret menade att förslagen inte gav goda bostadsmiljöer och poängterade att ett tillskott av lägenheter inte självklart räddade centrumets attraktionsförmåga, det kunde endast marginellt uppväga ett i övrigt vikande kundunderlag.

Den andra frågan gällde inglasning eller överglasning av centrumanläggningen. Familjebostäder drev på för en inglasning. Inomhuscentrum etablerades som en löpeld i huvudstadsregionen under 1980-talet och kring 1990. Flera av dem utgjordes av befintliga centrum som glasades in. Stadsbyggnadskontoret bedömde att en mer varsam lösning var bättre.

Den tredje frågan var den om att det ännu inte fanns någon byggnad där kulturella verksamheter kunde samlas, institutionerna för barn, ungdom och kultur var spridda i centrum.

Politiken hade svårt att enas kring dessa frågor. Både politiker och tjänstemän var dock överens om att upprustningsarbetet inte borde vänta.

Kv Imröret 10 vid början av 90-talet. Huset har kvar sin sockelvåning klädd med blå klinkers. Övervåningen, som tidigare varit klädd med eternit, har senare fått en gul puts. Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor.

Grannhuset i kv Imröret 10 vid början av 90-talet hade vid tiden också kvar sockelvåningens klinkers men övervåningen i ljus puts hade tillkommit senare, oklart när. Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor.

1990-TALET'S STORA OMDANING

1992-97 genomfördes upprustningen av centrum. Så sent som 1995 planerades ännu byggstart för 150 lägenheter i anslutning till centrum men några bostäder kom inte till stånd, sannolikt beroende på lågkonjunkturen.

Under det sena 1990-talet flyttade Vantörs stadsdelsförvaltning in i f.d. Högdalens skola. Organisationen med stadsdelsnämnder och förvaltningar inrättades 1997.

1990-talet innebar således stora förändringar för bebyggelsen i Högdalens centrum. Stadsdelen hade under en tid haft sociala problem och en befolkning som minskade. För att locka nya invånare och stärka butiksunderlaget behövdes en rejäl insats. Under 1990-talet mitt skedde således en omfattande omgestaltning av Högdalens centrumanläggning som till stora delar präglar miljön än idag. Insatsen var samlad och innebar verkligen ett helhetsgrepp om miljön, där en lekfull samtida arkitektur fick revitalisera centrumet. Ritningarna upprättades av Grafit Arkitektkontor AB.

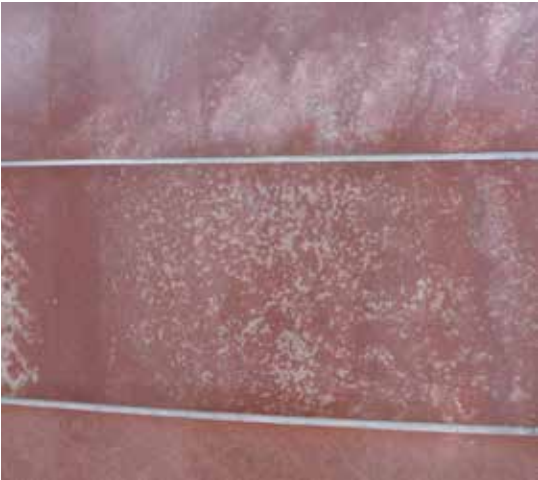
Överglasning

Högdalsgångens östra sida och den västra sidan mellan busstorget och torget i mitten täcktes över med ett tak av glas och stål. Taket hade rödmålade stålpartier med dekorpelare i en lite asiatisk stil med integrerad klotbelysning. Även fristående nya belysningsstolpar med klotformade armaturer ingick i programmet. Taket gavs en säteritaksliknande utformning med en lanternin längsnocken där också stadsdelens symbol tuppen placerades. Från torget ordnades dessutom ett långsträckt skärmtak längs kv Rökhuvu och vidare längs hörnet mot Högdalsplan, allt med samma utformning. Sannolikt gjordes även ett nytt skyltprogram i samband med detta, där affärerna fick enhetligt utformade droppformade mindre skyltar, med de ursprungliga som förlaga.

Fasadförändringar

I samband med överglasningen förändrades fasaden på samtliga butiksbyggnader. Den sedan tidigare påklädda färgglada plåten togs bort liksom kvarvarande ursprunglig klinkers och husen kläddes enhetligt med röd Älvdalskvartsit i bottenvåningarna medan husens övre delar täcktes med slät vit plåt. De sedan tidigare enkla och sparsmakade husformerna gavs en ny utstickande takfot av trä med synlig takavvattning. Byggnaderna fick även nya fönster- och dörrpartier i naturanodiserad aluminium, vissa med dörrar i blått, rött eller grönt. Några av husen förändrades mer radikalt såsom kv Rökhuvu 1 och 3 som bl a fick nya trapphus, glasade burspråk och nya större fönster. Huset i kv Fotot blev näst intill oigenkännligt genom utbyte av klinkers och väl synliga takinstallationer på den låga byggnaden.

Tunnelbanehuset låg inom detta område under förändring, men ingick inte i projektet. Huset byggdes om och fick också ny fasad, men inte i samma anda som det övriga, utan mer i linje med husets ursprungliga utseende.

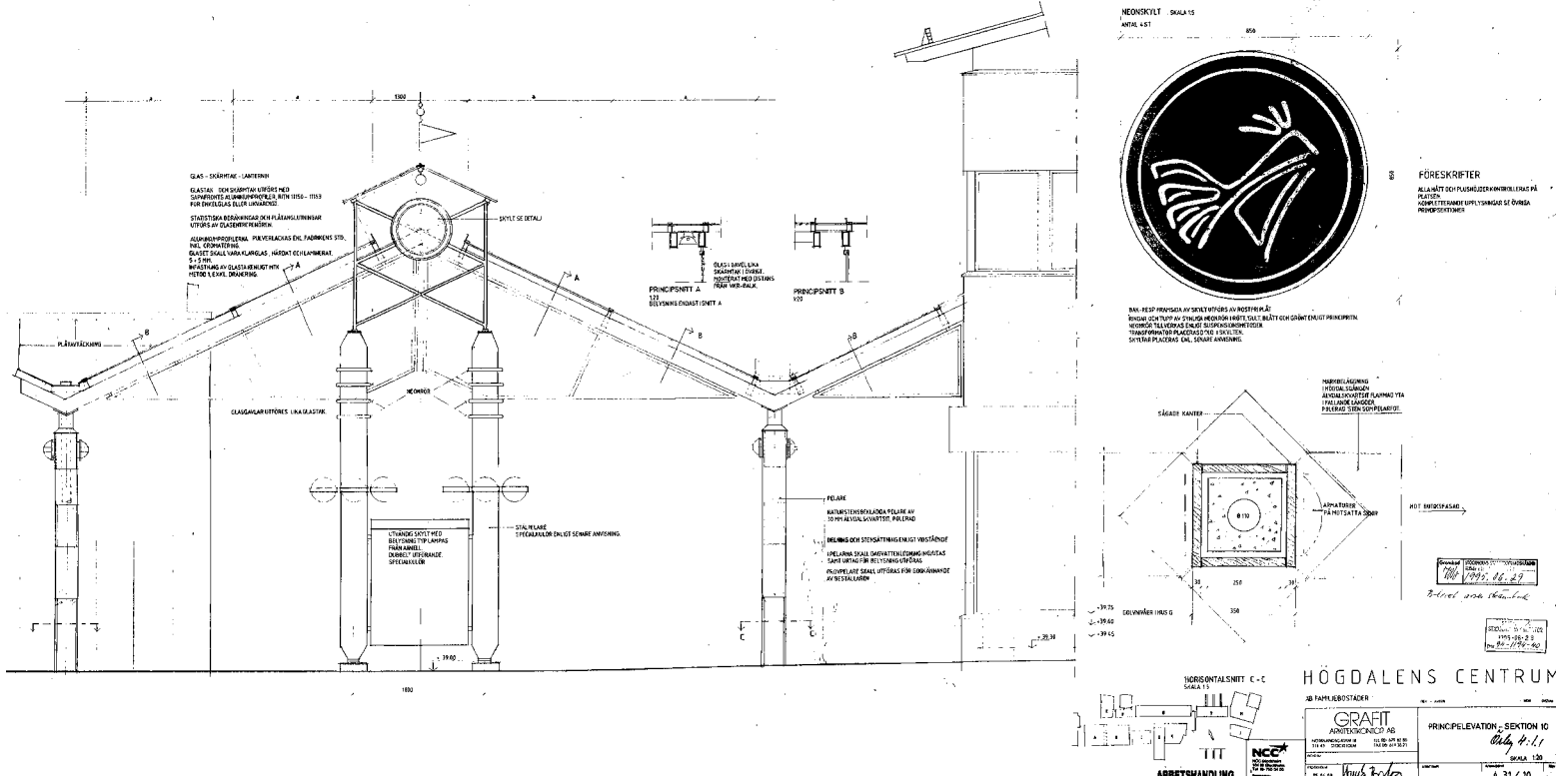

Ovan Detalj av Älvdalskvartsit på fasad.

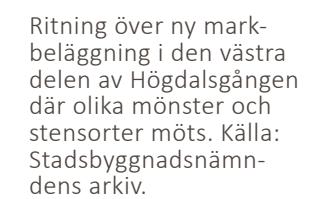
T h Högdalsgången mot väster efter över-täckning. Här syns ursprungligt utförande i rödmålat stål med dekorpelare och den då nya markbeläggnigen med diagonallagda plattor. Foto Ingrid Johansson 1997. Källa: Digitala stadsmuseet.

Nedan Ritning över del av glastaket, 1995. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Markbeläggningen, som sedan tidigare bestod av enkla kvadratiska plattor av grå betong lagda med förskjutna fogar, byttes ut. Hela Högdalsgången fick därefter ny beläggning av plattor och stavar av rödbrun och grå betong samt Älvdalskvartsit. Mönstren var avancerade och delades upp i olika sektioner längs gången, med bl a stavar i fiskbensmönster i olika riktningar, diagonallagda plattor som gav schackliknande mönster samt friser och snedställda avdelande linjer. Den cirkelformade markbeläggningen vid Högdalsplan behölls men kompletterades med stråk av rödbrun betongsten.

Ovan t v Ombyggnad pågår i kv Rökhuvén 3.
Foto Stig Jonsson 1994. Källa: Kollektivt kulturarv.

Ovan t h Högdalsgången sedd från Högdalsplan
1997. Byggnaden i kv Rökhuvén har förändrats
genomgripande, bl a genom skärmtaket. Foto
Ingrid Johansson. Källa: Digitala stadsmuseet.

T h Möte framför Högdalskyrkan mellan för-
skjutna betongplattor och stavar lagda i fisk-
bensmönster med friser av Älvdalskvarteret.

2000-TALET - NYSTART FÖR HÖGDALEN

År 2000 konstaterade Stockholms stad att Högdalens centrum hade en köptrogen kundkrets och att vissa kunder var inpendlande. Det skrivs att omsättningen minskade kraftigt i början av 1990-talet. Sannolikt gav dock upprustningen en nystart för centrum. Högdalen brottades dock fortfarande med att befolkningen var åldrande, i flera av grannstadsdelarna fanns nu åter många barn. Bandhagen och Högdalen beboddes ännu av många äldre, inte sällan av dem som flyttade in när stadsdelarna uppfördes.

Kring 2005 kom förtätningar runt centrum igång. I kv Putsbruket och Kantjärnet uppfördes lägenheter och bilförsäljningsanläggningen i kv. Tvärslån ersattes av studentbostäder.

Det kommunala bolaget Centrum Kompaniet i Stockholm AB som genom transaktioner bland de kommunägda bolagen kommit att äga Högdalens centrum och en rad andra centrumanläggningar såldes år 2004. Den borgerliga majoriteten ansåg att verksamheten äga och driva kommersiella köpcentrum inte var en kommunal angelägenhet. Bolaget såldes år 2007 till bolaget Boultonbee.

Ungefär tjugo år efter inglasningen av Högdalsgången, 2012, målades stålpartierna ljusgråa, dekorpelarna togs bort och hela taket fick en förenklad utformning, även detta i tidens anda. Motivering till förändringen var för att skapa "ett modernare och mer välkomnande stråk".

Att förnya centrummiljöer och gallerior sågs vid denna som nödvändigt. Många anläggningar utvecklades och förnyades med täta intervall och det blev en slags kapprustning. Inte sällan slätades särdrag ut till förmån för en mer neutral och samtida gestaltning.

Glastaket vid den östra delen av Högdalsgången efter att det uppdaterats och moderniserats. Foto Mattias Ek, Stockholms stadsmuseum 2019.

UTBLICK VÄLLINGBY OCH FARSTA

Högdalen planerades och byggdes som tidigare nämnts efter samma ABC-stadsmönster som Vällingby och Farsta. Stadsdelarna liknade varandra på många sätt men har också förändrats och utvecklats olika. Parkeringsytor ordnades i både Vällingby och Farsta centrum framför allt genom markparkeringar men även i parkeringshus. Idéerna bakom var desamma som för Högdalen; att ordna affärscentrum

Vällingby byggdes som ett bilfritt centrum med låga kommersiella byggnader uppdelade i mindre kvarter. Centrumet uppfördes på ett betongdäck ovanför tunnelbanespåren och transporter och lastintag ordnades via underjordiska garage vilket underlättade logistiken.

Till en början ordnades en stor markparkering strax öster om centrumbebyggelsen. Ett tiotal år senare uppfördes ett nytt affärs-kvarter på samma plats och markparkeringen kom istället att ersättas med ett större parkeringshus strax intill. Numera har i princip all markparkering i Vällingby tagits bort, förutom några i mindre skala söder om centrumet, som under 2000-talet ersatts av ytterligare parkeringshus i flera våningar. Centrumet har också utökats genom varuhuset K-fem och ytterligare butikslokaler i söder som både förändrat rörelsemönster och inneburit en viss skalförkjutning. Likheter med Högdalen finns genom det höga glastak som tillkom 2005 över delar av det centrala gångstråket.

Farsta centrum dimensionerades för att kunna serva befolkningen även i angränsande stadsdelar och två stora parkeringsplatser lades på ömse sidor om Farsta torg. Själva centrum utformades som ett långsträckt torg som omsluts av varuhus- butiks- och kontorsbyggnader. Under slutet av 1990-talet genomfördes en totalrenovering som bl a resulterade i ett sammanhängande butikskomplex med möjlighet att röra sig inomhus mellan de olika byggnaderna.

Den norra parkeringsytan sänktes i samband med detta ner för att under början av 2000-talet däckas över med syfte att skapa ytterligare parkeringar. Principen med markparkeringar kring centrum har alltså levt kvar och trots att man som besökare numera rör sig mestadels inomhus kvarstår flygperspektivet med en tydlig in- och utsida av centrumet.

Överst Vällingby centrum 1958, med markparkeringar. Senare byggdes ett parkeringshus vid skogspartiet intill. Foto Oscar Bladh. Källa: Digitala Stadsmuseet.

Underst Farsta centrum 1960. De stora ytorna med markparkering finns fortfarande kvar. Foto Oscar Bladh. Källa: Digitala Stadsmuseet.

Karta över Högdalen centrum uppdelat i sex olika delområden som beskrivs närmare i följande texter.

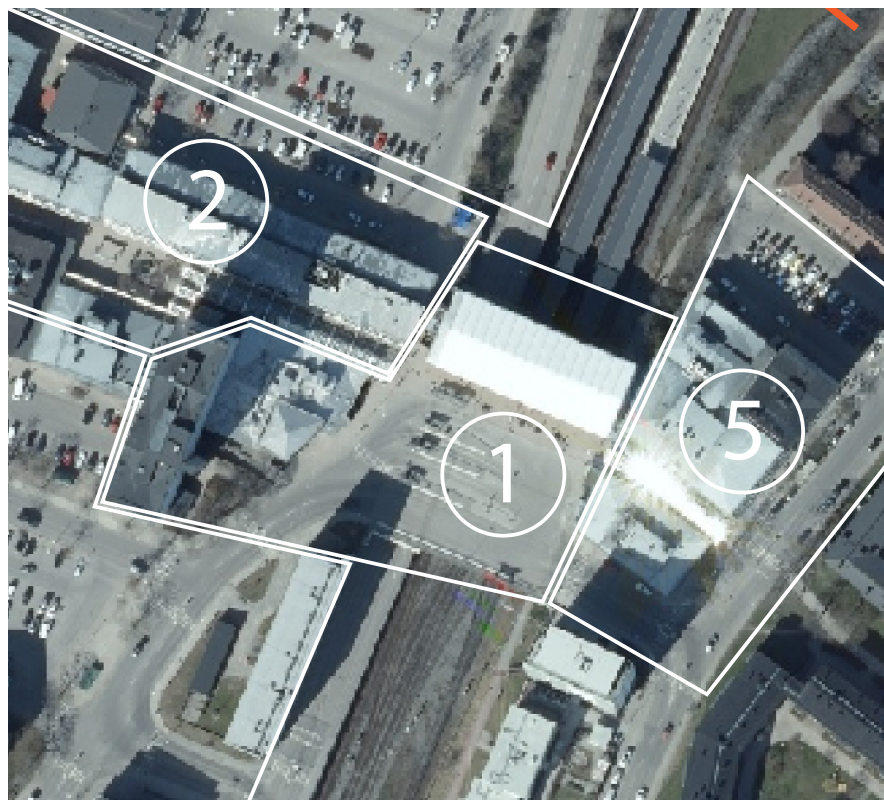
DELOMRÅDE 1

BUSSTORGET MED TUNNELBANESTATIONEN

Busstorget anlades på den platå som skapades ovanför tunnelbanespåret och hade från början en mycket enkel utformning med en droppformad refug i mitten kring vilken bussarna kunde vända. Bussarna stannade i kanten längs trottoaren utanför tunnelbanehuset. På 1970-talet strukturerades ytan upp och bussarna stannade även på busstorgets mitt för att hämta och lämna passagerare. Under 1990-talet, i samband med den stora omdaning av centrum, byggdes busstorget om med ny markbeläggning och ytan strukturerades i tre skillemurar med buskurer, på samma sätt som idag. Busstorgets utbredning har dock inte ändrats nämnvärt sedan det anlades.

Tåg, bank och bibliotek

Tunnelbanestationen som stod klar 1957, ritades av arkitekt Magnus Ahlgren och gavs en enkel lådaktig och rationell utformning med långa fönsterband i övervåningen. Huset har förutom till storlek, stora likheter med Vällingbys tunnelbanestation, ritad av samme arkitekt. I bottenplan fanns förutom biljetthallen även butikslokaler och Stockholms sparbank. På övervåningen fanns kontor för bl a Skandia Försäkringar. Bottenvåningens fasader kläddes med blå klinkers och övervåningen med ljus korrugerad eternit. Vid början av 1990-talet installerades en hiss och några år senare gjordes fasaderna om och byttes till vita klinkers och vit emaljerad stålplåt. En viss bevarandeambition fanns

Flygfoto över Högdalen 1961, Oscar Bladh. Busstorget bestod då endast av en plan yta utan refuger. Källa: Kollektivt kulturarv.

dock i detta projekt och bottenvåningens stora fönsterpartier av stål togs fram medan fönstren i övervåningen behölls.

I början av 2000-talet byggdes kontorslokalerna om och omkring 2009 flyttade Högdalens bibliotek in på övervåningen, som en del i Stockholms stadsbiblioteks målsättning att finnas där människor rör på sig.

Th Foto från 1954 med stationens södra infart under busstorgets platå. Källa: Stockholms tunnelbana.

Vy västerut med tunnelbanestationen till höger på vykort från 1960-talet. Tunnelbanebyggnaden var en integrerad del av affärscentrumet med flera butikslokaler och Stockholms sparbanks kontor. Neonskyltar livade upp den strikta, mycket moderna fasaden av profilerad eternit och aluminiumfönster. Söderläget motiverade markiser. Källa: Brännkyrka hembygdsförening.

Tunnelbanestationen 1990, med ursprunglig fasad av korrugerad eternit och blå klinkers. Skyltar av typ ljuslådor har ersatt delar av neonskyltarna. Sparbanken har lämnat byggnaden. Källa: Digitala stadsmuseet.

Omdaning av busstorget 1994. Bakom arbetsplatsen syns tunnelbanehuset och punkthuset i kv Perspektivet innan ombyggnad. Foto Stig Jonsson.
Källa: Kollektivt kulturarv.

KV IMRÖRET 5

Skivhuset

Skivhuset i 13 våningar med utanpåliggande trapphus i betong stod färdigt omkr 1960, arkitekter var Karl Gustaf Brokvist och Olle Holst på HSB:s arkitektkontor, byggmästare var Erik Wallin med AB Familjebostäder som byggherre. Huset innehöll ett stort antal lägenheter på våning 3-14 med 5- och 6-rummare blandat med ettor och småettor med kokvrå. I bottenvåningen fanns lokaler för bl a blomsteraffär, dam- och herrfrisör, pälsaffär och möbelaffär. På andra våningen låg biblioteket och kontorslokaler för Folksam. Den ursprungliga fasaden bestod av eloxerad aluminium och härdat glas men huset fick ny fasad redan 1976 då den byttes till brännlackerad aluminiumplåt. Skivhuset kom att bli karaktärsskapande för Högdalen som en markering av centrum och stadsdelens moderna utformning. I olika perioder har en skylt med Högdalens karaktäristiska tupp suttit på fasaden.

Högdalskyrkan med butiksvåning

Högdalskyrkan byggdes efter ritningar av Nils-Gunnar Nilsson och Erik Wirén och stod färdig 1958. Högdalens missionsförsamling var byggherre och Erik Wallin byggmästare. Fasaden byggdes upp av räfflade betongelement med tak och detaljer av kopparplåt.

Kyrkan uppfördes med en tillhörande butiksvåning med skärmtak ut mot Högdalsgången med bl a lokaler för Skandinaviska banken, matservering, en guldsmed och bokhandel. Fasaderna var klädda med kopparplåt, vilket gjorde att de skiljde ut sig mot övriga klinkersklädda fasader mot gångstråket. Själva kyrkobyggnaden har utvändigt byggts om i mindre utsträckning, medan butiksvåningen ändrades kraftigt i samband med ombyggnad och inglasning av Högdalsgången på 1990-talet.

Nedan t v Vy över busstorget mot Högdalskyrkan och skivhuset 1961. Foto Sune Sundahl. Källa: Digitalt museum.

Nedan t h Butiksvåningen mot norr med fasader klädda med kopparplåt och ett skärmtak med undersida av träribbor. Längst till höger syns Vantörs kyrka med sitt klocktorn. Foto Sune Sundahl 1961. Källa: Digitalt museum.

Skivhuset sett från söder, kanske i början av 1970-talet. Foto Gösta Glase. Källa: Digitalt museum.

Flygfoto 1960, Högdalskyrkan är alldeles ny. Byggnationer pågår ännu längs Högdalsgången och byggnadsställningar finns kvar på skivhusets trapphus (bilden är beskuren). Källa: Digitala stadsmuseet.

DELOMRÅDE 2

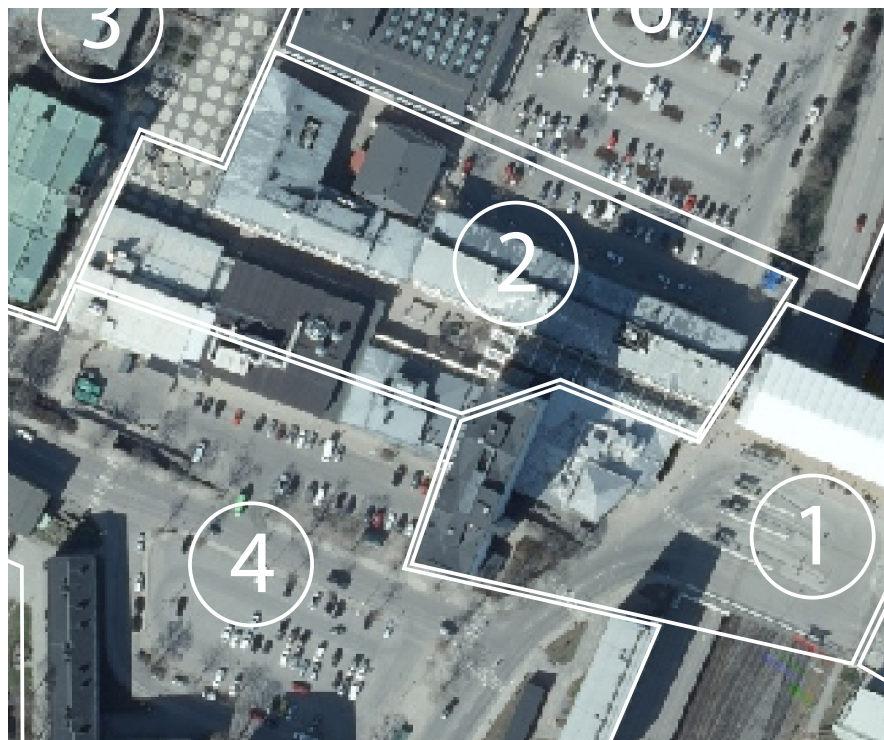
KV RÖKHUVEN 1, 2 & 3

Kv Rökhuvén längs den norra delen av Högdalsgången består av tre byggnader som delvis är anslutna till varandra, samtliga ritades av arkitekt Arne Rudberger med AB Familjebostäder som byggherre.

De tre husen gavs generellt en klossig form med enkla raka linjer och sammanhållen fasadbeklädnad av eternit i de övre delarna där också fönsterband höll samman husens arkitektur. Bottenvåningarna dominerades av de stora skyltfönstren som däremellan hade beklädnad av eternit. Kv Rökhuvén 2 som innehöll biografen var en betongbyggnad och utgjorde därför ett avvikande inslag, dessutom med ett kraftigt skärmtak av betong som markerade biografens entré. Mellan byggnaderna fanns gångar och gränder som idag dock delvis är avstängda.

Kv Rökhuvén 1 förlades i förlängningen av tunnelbanehuset och utfördes som en långsträckt byggnad där det översta planet från början planerades för kontor, samlingslokaler och lokaler för Vantörs ungdomsråd. I bottenplanet fanns många små butikslokaler för allt från musik, foto, bosättning och kaffe till elektronik, cykel och sport, skor, bilskola och herreklipping.

Kv Rökhuvén 2 innehöll förutom biografen Rondo även ett antal butikslokaler. Biografen bestod av två byggnadskroppar där entré och foajé med stora glasytor vette mot Högdalsgången och själva salongsbyggnaden mot Rangstaplan. Salongsbyggnaden gavs en helt annan mjukare form given av dess funktion.

Högdalsgången med kv Rökhuvén till höger, 1960-tal.

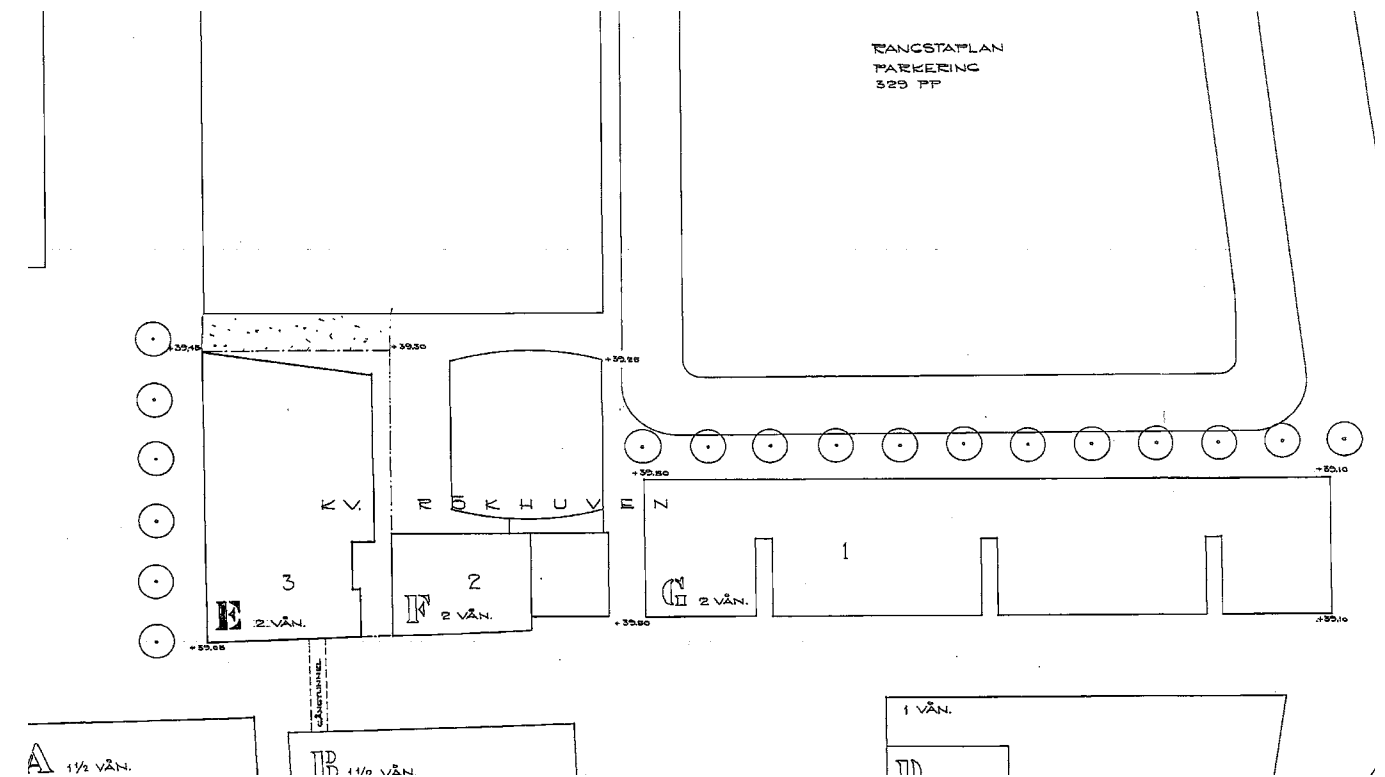

Högdalsgången med kv Rökhuvén till höger, 1970-tal.

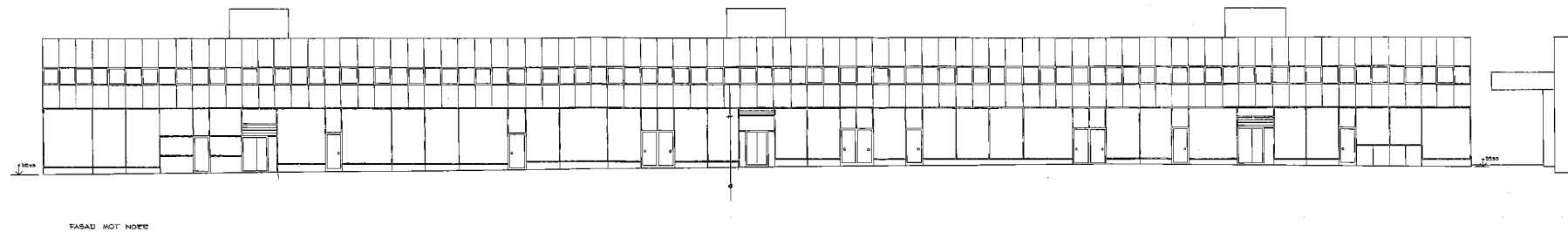
I början av 1980-talet byggdes biografen om till butikslokaler för bl a apoteket efter ritningar av Sune Malmqvist.

Lokalerna i kv Rökhuvén 3 planerades för såväl butiker som restaurang, kemitvätt och frisör. Huset förlades med kortsidan mot Högdalsgången och långsidan in mot Högdalsplan. Mot norr och öster fanns en loggia som delvis planerades att användas som uteservering, men som byggdes bort på 1990-talet.

Den första förändringen av byggnadernas fasader skedde genom plåtinklädnader 1976, efter ritningar av arkitekt Per Persson. 1990-talets helomvandling av centrum innebar en mer radikal omgestaltning där husen förutom nya fasadmateriäl i älvdalskvartsit och skivbeklädnad fick ombyggd utstickande takfot, nya fönster- och dörrpartier av aluminium och glasade burspråk. Det långsträckta nya skärmtaket längs fasaden på kv Rökhuvén 3 kom helt att dominera husets gestalt.

T h Situationsplan över kv Rökhuvén 1-3 (nr 1 längst till höger). Salongsbyggnadens något mjukare form skiljer ut sig mot de övriga strikta. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Ovan Fasadritning över kv Rökhuven 1. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

T h Bild från vykort, 1970-tal, med kv Rökhuven 3 närmast. Fasaderna var klädda med eternit. Notera skärmtaket buret av kraftiga bockar. I förgrunden Högdalsfontänen av Bo Johnson. Källa: Brännkyrka hembygdsförening.

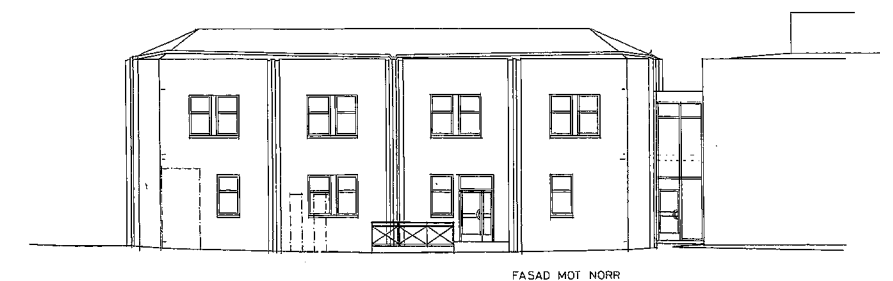
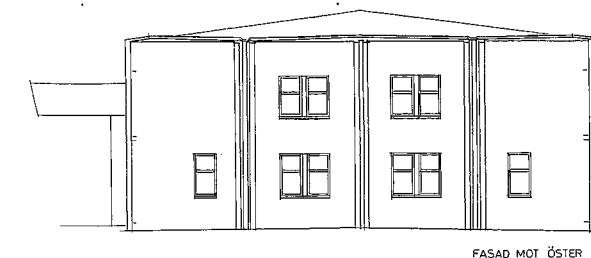
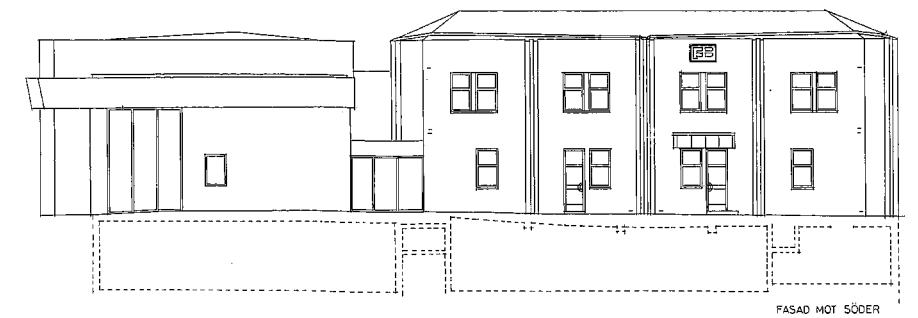
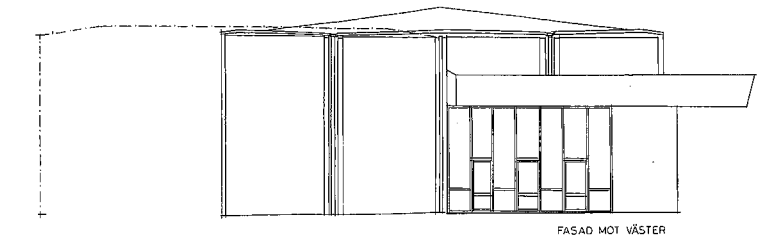

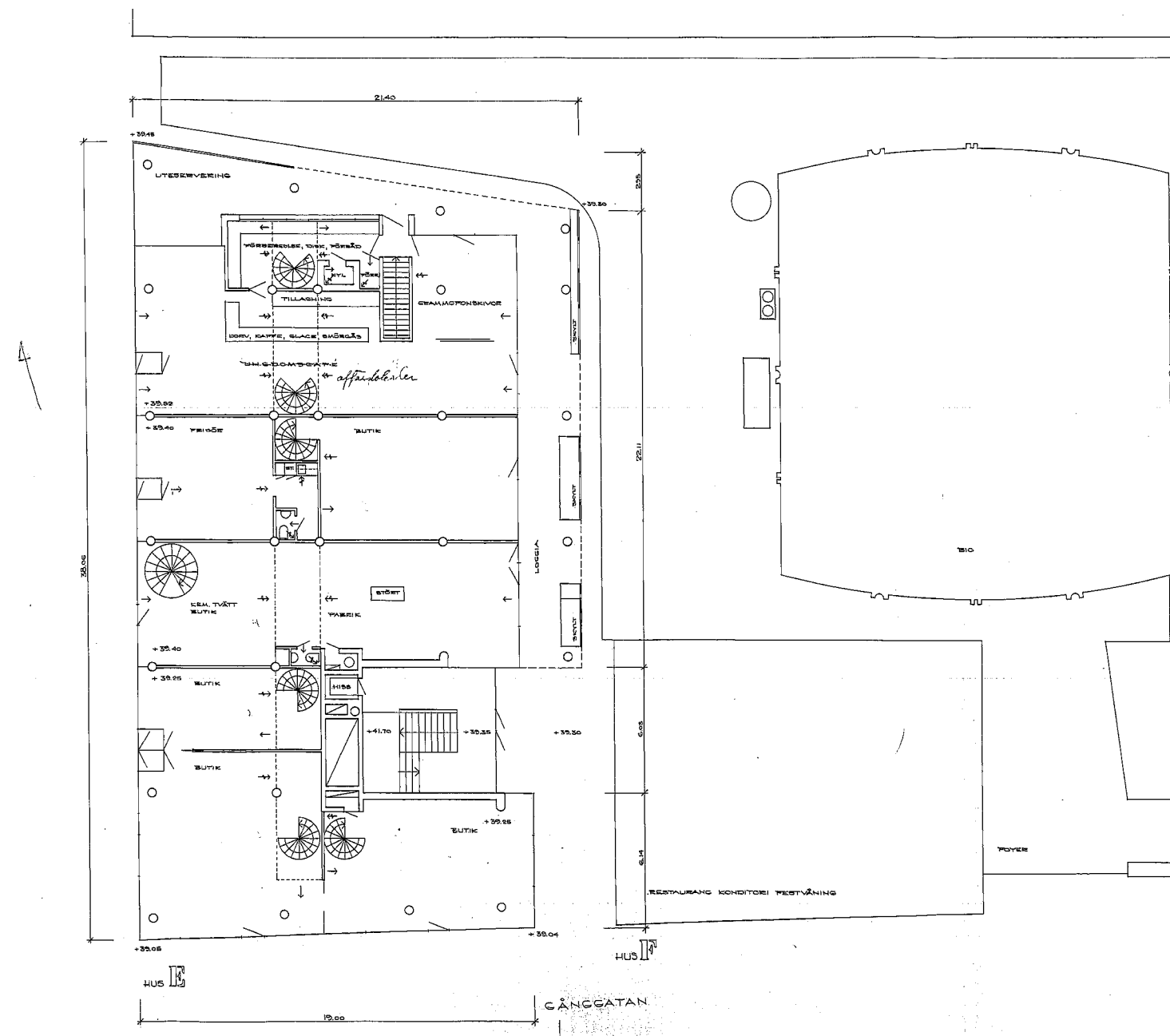
Bilar uppställda på parkeringsplatsen på Rangstaplan 1962, framför huset i kv Rökhuvu 1. Butikerna hade entréer och skyltar åt två håll för att serva både bilburna kunder och de som kom med tunnelbana eller till fots. Parkeringens nyplanterade träd är fortfarande väldigt små. Foto Jan Delden. Källa: DN 2002-11-20.

Folksamling i Högdalens centrum, 1960-tal. Kv Rökhuvens strikta fasader till höger i bild med biografens kraftiga skärmtak som bryter av i mitten. Notera de bräd-
klädda skärmtaken i förgrunden, idag ersatta av glasade tak. Foto Lennart af Petersens. Källa: Digitala Stadsmuseet .

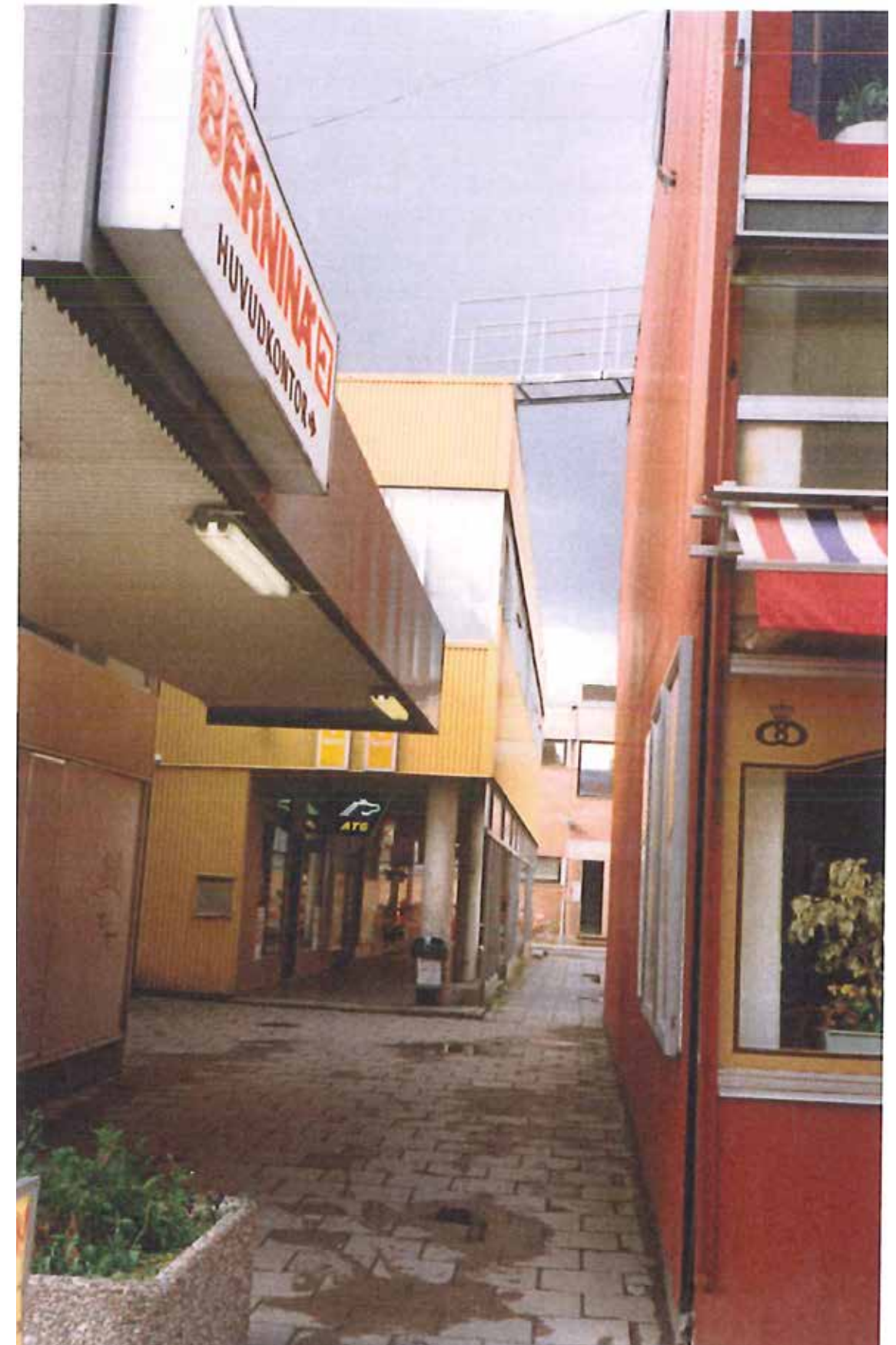

T h Ombyggnadsritningar från 1983
över den f d biografen. Formen
och materialet avviker kraftigt
från intilliggande byggnader. Källa:
Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Ovan Ritning över kv Rökhuven 3 med bl a butiker och frisör. Till höger syns biografialongens avvikande form. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

T h Loggian i kv Rökhuven 3 som byggdes bort på 1990-talet. Foto från början av 1990-talet då husen i kvarteret hade klätts in med plåt. Utrymme mellan kv Rökhuven 3 och 2, sett från Högdalsgången in mot simhallen som skymtar i fonden. Skärmtaket till vänster är plåtinklätt liksom alla fasader. Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor.

KV IMRÖRET 7 OCH 10

Kvarteret, som sträcker sig längs den sydvästra delen av Högdalsgången, bestod från början av tre lägre byggnader i nuvarande kv Imröret 10 och 7.

Två varuhus och en affärslänga

De tre låga byggnaderna uppfördes vid slutet av 1950-talet efter ritningar av Curt Strehlnert, Karl Gustaf Brokvis och Olle Holst för AB Familjebostäder. De två västra husen, som innehöll lokaler för Kvickly och Tempo, byggdes i två våningar med stora lanternin-lik ljusinsläpp. Den östra byggnaden gjordes som en affärslänga och fick endast en våning. Fasaderna kläddes, likt många av de andra centrumbyggnaderna i Högdalens centrum, med Höganäsklinkers, här i blå och terrakottaröda kulörer. De övre våningarna kläddes med eternitplattor. Entréer och skyltfönster fanns både mot Högdalsgången och Önskehemsgatan samt mot Vantörs kyrka. Bilparkering ordnades på båda sidor om Önskehemsgatan och från parkeringen var det möjligt att även gå mellan de tre byggnaderna i passager.

Vid mitten av 1970-talet ändrades fasaderna delvis genom att skärmtaken kläddes med brännlackerad aluminiumplåt för att sedan under 1980-talet byggas på med fläktrum på taket. Försäkringskassan flyttade in i lokalerna vid början av 1990-talet och skyltfönstren anpassades efter detta för att ge mindre insyn. De två västra byggnaderna ihop eftersom försäkringskassan använde båda husen och det blev således inte längre möjligt att gå mellan dessa byggnader. Några år senare blev affärshusen en del av den stora upprustningen av Högdalens centrum då Högdalsgången täcktes med ett glastak och husens bottenvåningar kläddes med polerad Älvdalskvarst. Passagen vid Imröret 7 försågs med ett lägre tak och även passagen mot skivhuset täcktes med ett glasat tak i likhet med den övriga gågatan.

I samband med detta tillkom en betongmur som skapade en inhägnad lastgård på parkeringsytan närmast kyrkan mot Önskehemsgatan. 2012-2014 installerades en varuhiss med en lastkaj och ett skärmtak på samma plats, där den tidigare passagen mellan byggnaderna funnits innan 1990-talet.

Kv Imrörets affärshus mot parkeringen vid Önskehemsgatan, bild från ett vykort skickat 1963. Kooperationens Kvickly och det privata Tempo har inordnats i enhetlig arkitektonisk kostym. Stora skyltfönster och markiser gav en framsideskraktär och det gick att parkera endast några meter från varuhusen. Källa: Kollektivt kulturarv.

Kv Imröret mot Önskehemsgatan. Här syns byggnadens indragna entréer och högt placerade smäckra fönsterband och även tidstypiska globarmaturer i anslutning till parkeringen. Foto Lars-Erik Wennberg, 1960. Källa: Ahlborn & Arnell, 2005.

Till höger syns de två västra husen i kv Imröret på 1960-talet med stora norrvända lanterniner, skyltar på taken och nätta skärmtak. Foto André och Irene Reisz. Källa: Digitalt museum.

DELOMRÅDE 3

HÖGDALSPLAN MED KV TRAPPSTEGET 1

I planen för Högdalen centrum fanns torget i väster med redan från början, som en avslutning på den bilfria Högdalsgången.

Utformningen av Högdalsplan blev relativt enkel. Marken fick tidigt sin karaktäristiska stenbeläggning formgiven av landskaps- och trädgårdsarkitekten Erling Smedberg tillsammans med Högdalsfontänen framför kyrkan, formgiven av Bo Johnson.

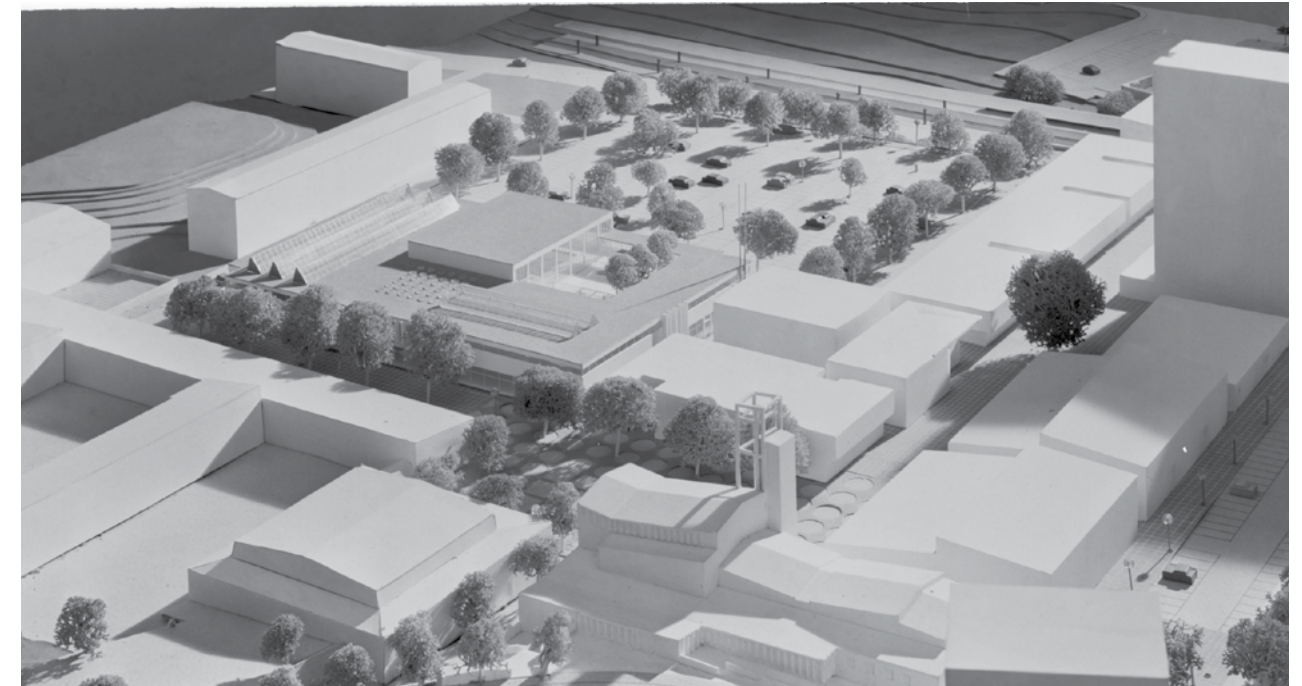
Vid torgets ena hörn ordnades en plats för sittbänkar omgiven av en granitmur, kastanjetråd och planteringar. Någon torghandel verkar inte ha förekommit på torget, utan detta har istället skett vid platsbildningen på Högdalsgångens mitt. Torget blev dock en representativ plats i Högdalen med fontänens invecklade former som integrerats med markbeläggningen och en solig sittplats med mer avancerade belysningsstolpar.

Byggnaden i kv Trappsteget 1, tidigare del av kv Branddörren, vid Högdalsplans nordvästra hörn, uppfördes från början som matsal och aula som en del av Högdalens skola, ritad av arkitekt Carl Nyrén. Byggmästare var byggnadsfirman Erik Wallin och byggherre Stockholms Folkskoledirektion. Då skolan upphörde vid mitten av 1970-talet flyttade Fria teatern in i lokalerna 1979 och här sätts det fortfarande upp kabaréer och revyer om förortslivet.

Huset utfördes närmast kvadratisk med en länk till den intilliggande skolan som hade formen av ett stort F. Fasaderna gavs en ljus puts och karaktäristiska långa fönsterband. Eftersom elevunderlaget till skolan sjönk byggdes lokalerna om till kontor för socialförvaltningen 1975 medan exteriörerna behölls oförändrade. I samband med att lokalerna inte längre ansågs ändamålsenliga och att fler bostäder behövdes beslutades 2015 att skolan skulle rivas för att ge plats åt ny bebyggelse. Tätt intill kv Trappsteget har nu nya bostäder, som kallas Teaterkvarteret, byggts i kv Branddörren och en ny trappa leder upp mellan husen.

Vy över Högdalsplan mot nordväst med nuvarande kv Trappsteget till vänster och del av de numera rivna skolbyggnaderna till höger. Foto från Stadsmuseets skolhusinventering på 1990-talet. Källa: Digitala Stadsmuseet.

Modell över Högdalens centrum fotograferad av Sune Sundahl 1963. I förgrunden syns Vantörs kyrka med Högdalsplan. Källa: Digitalt museum.

KV GIPSEN 1 - VANTÖRS KYRKA

Vantörs kyrka ritades av arkitekterna Berndt Alfreds och Gunnar Larsén och är deras enda uppförda kyrkobyggnad. Kyrkan tillkom efter att stadsdelens centrum i övrigt var färdigplanerat och på grund av tomtens kuperade beskaffenhet fick kyrkan utföras i två plan. Mot Önskehemsgatan på nedre våningen förlades administrativa delar med entré till pastorsexpeditionen och en ingång till ungdomsverksamheten (som numera är igensatt). På det övre planet förlades bl a kyrkorummet och sakristia, församlingssal, kök och kapphall.

Tre entréer gjordes från Önskehemsgatan; huvudporten in till kyrkorummet, en ingång i anslutning till koret samt en församlingsport in till kapprummet. Fasaden mot Önskehemsgatan var således kyrkans egentliga "framsida", men byggnaden gavs samtidigt en mycket central plats i Högdalen som ett fondmotiv i slutet av gågatan. Kyrkan placerades "mitt i byn" i anslutning till Högdalsplan i likhet med traditionen för kyrkor byggda på landsorten, men med en mycket modern och storskalig inramning av för tiden ovanligt många punkthus. När kyrkan uppfördes var de närmsta grannarna - den numera rivna skolan och varuhuset Tempo - också de mest centrala byggnaderna i stadsdelen. Det höga kyrktornet med en gyllene tupp högst upp är synligt från flera håll i centrum, som en katedral i staden, och tuppen kom också att bli symbolen för hela Högdalen.

Vantörs kyrka 1961 mot Önskehemsgatan, med den centrala huvudporten som leder in mot kyrkorummet. Skivhuset syns i bakgrunden. Källa: Digitala Stads-museet.

Ovan Vantörs kyrka som ett fondmotiv i slutet av gågatan och en del i en annars utpräglat kommersiell miljö. Foto Gösta Glase, troligen 1970-tal. Källa: Digitalt museum.

T v Kyrkan ut mot Högdalsplan. Foto Ingemar Gram 1963. Källa: Digitala Stads-museet.

DELOMRÅDE 4

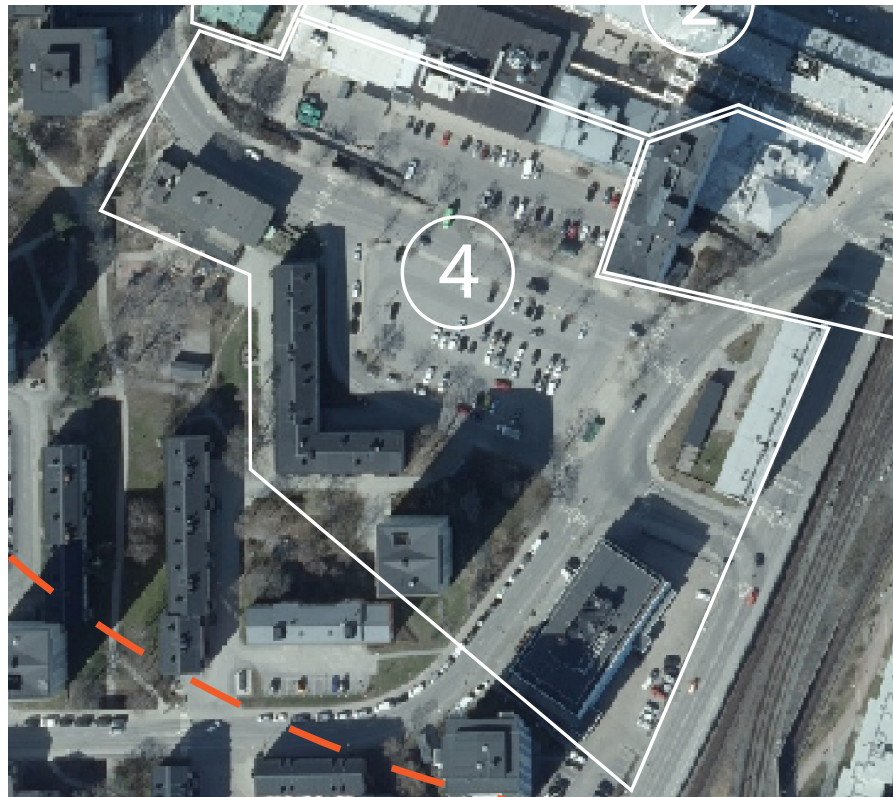
ÖNSKEHEMSPLAN OCH PARKERING VID KV IMRÖRET

Inom delområdet finns två parkeringsytor - en större parkering vid det som kallas för Önskehemsplan och en mindre parkering vid baksidan av kv Imröret. Båda parkeringarna fanns med från början i planeringen. Äldre fotografier visar välordnade asfalterade ytor med belysning, men än så länge inte så många träd.

Parkeringen vid Önskehemsplan planerades som en öppen asfalterad markyta med ett fåtal träd runt, belägen mellan Önskehemgatan och kv Putsbruket.

Om man parkerade vid kv Imröret betydde det mycket kort gångavstånd till centrumets butiker. Här fanns också ett lastfar med nedfart längs med Önskehemgatan, vilket möjliggjorde leveranser från källarplan till butiker i kv Imröret. Utfart fanns, och finns fortfarande, mot busstorget på andra sidan skivhuset i kv Imröret 5.

I takt med att lokalernas innehåll ändrades förändrades också parkeringsytan. När Försäkringskassan flyttade in med sina kontor istället för kommersiella lokaler på 1990-talet då skyltfönster sattes igen och kontakten med parkeringen och centrumets besökande stängdes successivt. Parkeringsytan ändrades från att ha utgjort ett stråk med näst intill torgkänsla till att bli en baksida. Detta förstärktes ytterligare 2012 då lastfaret avvecklades och ersattes av ett utvändigt lastintag vid kv Imröret 10 då man även hägnade in en del av markytan på baksidan med en betongmur.

Parkeringen vid Önskehemsgatan bakom kv Imröret 1960. Skyltfönster och entréer fanns även mot parkeringen och möjlighet fanns till passager mellan husen. Till vänster skimtar Vantörs kyrka, till höger syns nedfarten till lastfaret under kvarteret. Källa: Digitala stadsmueet.

Parkeringsytan vid Önskehemsplan längst ner i bild, ovan denna parkering vid kv Imröret, 1960-tal. Ingen trädplantering hade påbörjats ännu. Källa: Digitala stadsmueet.

KV PUTSBRUKET

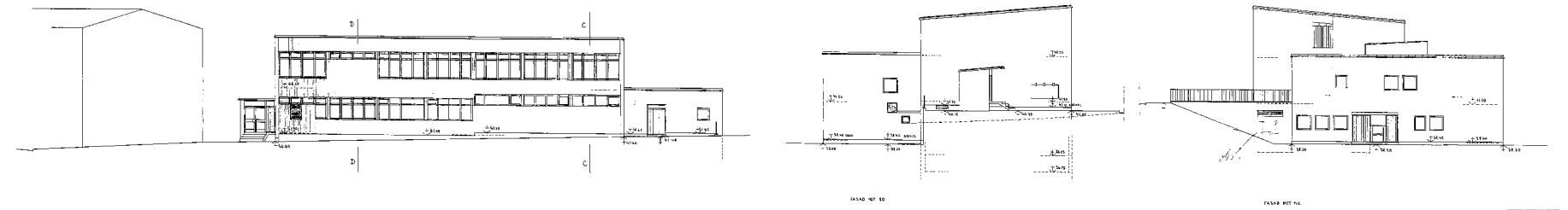
Ungdomsgård

Byggnaden i kv Putsbruket 4 uppfördes som ungdomsgård och daghem efter ritningar av Karl Gustaf Brokvist och Olle Holst vid HSB:s arkitektkontor med Familjebostäder som byggherre. Huset stod färdigt i början av 1960-talet. Huset i två våningar och en souterrängvåning gavs en tidstypisk utformning med plättäckt pulpettak, långa fönsterband, brun ädelputs och eternitskivor.

Byggnaden är ett tydligt uttryck för grannskapsplaneringen där offentliga mötesplatser och service för medborgarnas välfärd var en viktig del. På 1990-talet byggdes huset om till psykiatrisk mottagning och idag huserar Kulturskolan här.

Bostadshus

Bostadshusen i kv Putsbruket 3 byggdes 1955 som två lameller, varav den utåt Önskehemsgatan gjordes bruten, samt ett punkthus placerade kring en gårdsyta. Den tidigare markparkeringen mot Skebokvarnsvägen ersattes med ett bostadshus under 2000-talet.

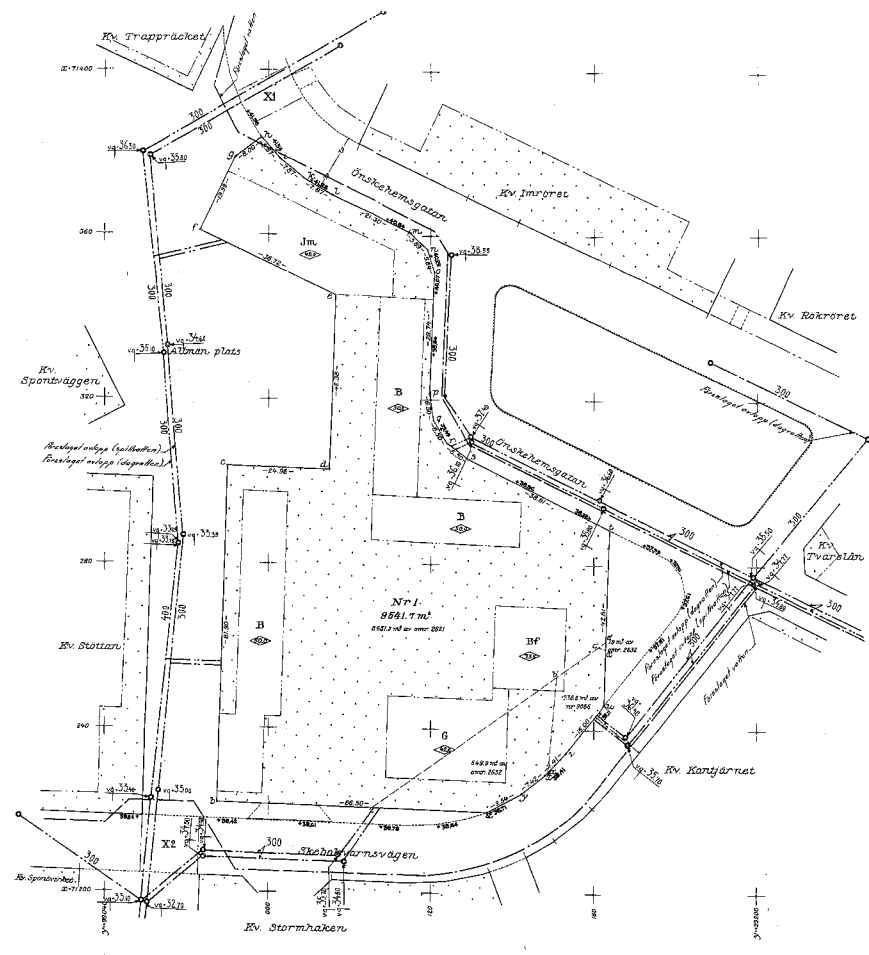
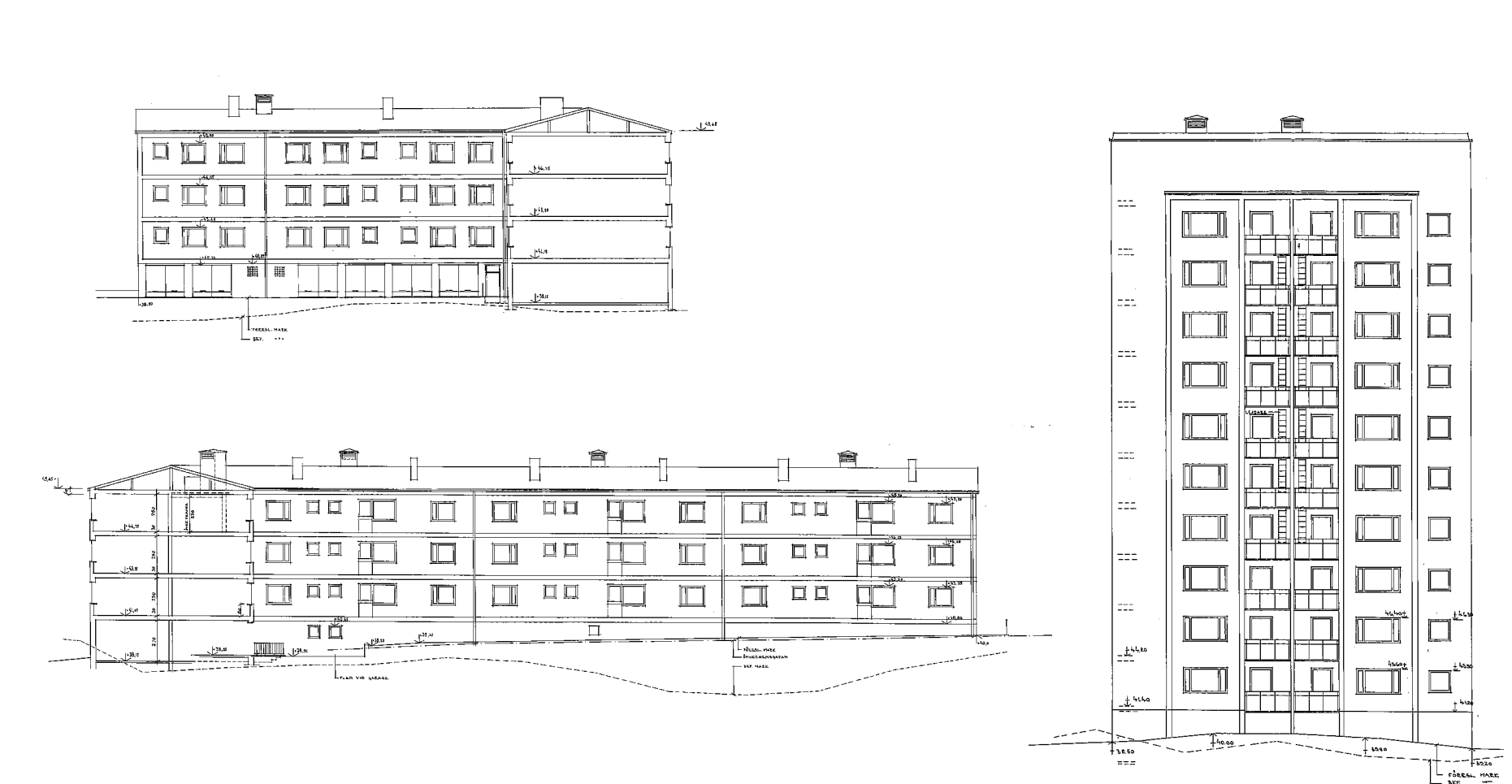

Husen ritades av Curt Strehlnert och Karl Gustaf Brokvist för AB Familjebostäder. Fasaderna utgjordes av gul puts med sadeltak som från början täcktes av eternitskiffer. Vid början av 2000-talet byttes takmaterialet ut till svart bandplåt. Fasaderna har också tilläggsisolerats och putsats i ljusare nyans. Fönstren har bytts ut mot nya med utsida av aluminium.

Ovan t v och t h Ungdomsgårdens fasader mot norr, öster och väster, 1960.
Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Nedan t v Situationsplan över kv Putsbruket med bostadshus och ungdomsgård.
Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Nedan Fasader överlameller i kv Putsbruket 3 mot norr och öster samt fasad av punkthus mot öster. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

KV KANTJÄRNET OCH TVÄRSLÅN

I kv Kantjärnet 4 finns en industri- och verkstadsbyggnad som byggdes i början av 1960-talet, i anslutning till en panncentral. Arkitekter var Bernt Alfreds och Gunnar Larsén för Aktiebolager Kantjärnet. Huset inrymde lokaler för såväl verkstad och lager, garage, utställning och butik. På 1970-talet ordnades en bensinstation mot Rågsvedsvägen och huset har genomgått ett flertal ombyggnader sedan dess. Fasaderna var sannolikt av puts från början, som redan på 1970-talet kläddes med plåt. Vid mitten av 1990-talet fick fasaderna sitt nuvarande utseende då huset gavs en turkos fasadplåt.

Under 2000-talet revs panncentralen och ersattes med ett punkthus. I kv Tvärslån 3 strax nordost om Kantjärnet fanns fram till 2007 en bilförsäljningsanläggning med parkering i soutteräng ner mot Rågsvedsvägen. Detta ersattes då med studentbostäder i ett lamellhus med loftgångar i sex våningar.

De båda kvarteren var tidigare en del av AC-kategorin, d v s arbete-centrum, i Högdalens ABC-utformning där det ena genom rivning och nybyggnad numera istället innehåller bostäder.

Utsikt från Skebokvarnsvägen mot kv Kantjärnet med den numera rivna panncentralen och den då relativt nya bensinstationen som numera också är rivna. Längre bort syns den östra delen av Högdalen samt kv Fotot och Perspektivet. För parkeringsytan på andra sidan tunnelbanespåret har flera förslag till bebyggande tagits fram före det att nya bostäder byggdes under 2010-talet. Foto från 1975. Källa: Kollektivt kulturarv.

Bilen stod i fokus sydväst om centrum. Här fanns bilförsäljning och verkstäder fram till några år in på 2000-talet.
Källa: Stadsbyggnadskontorets arkiv.

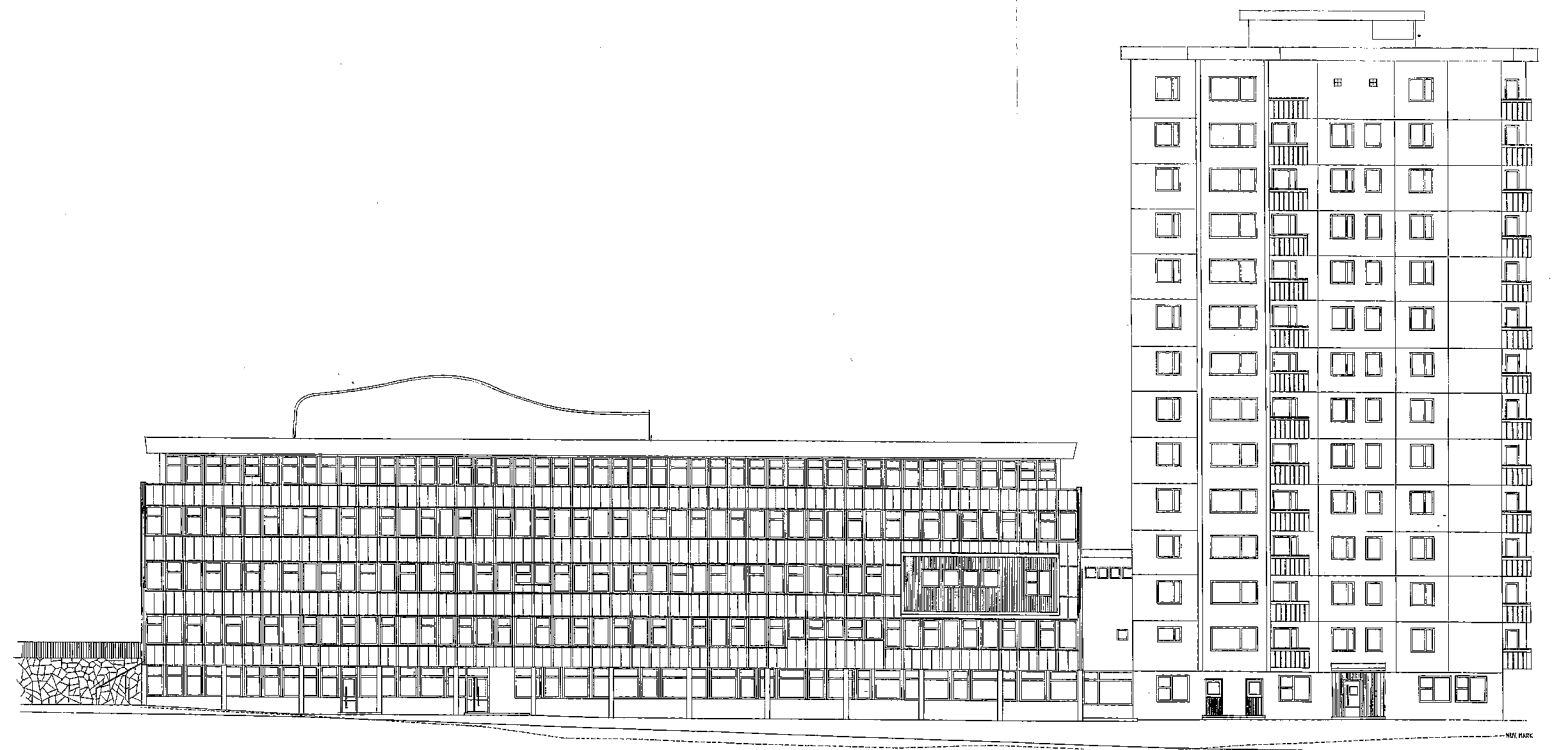

Bilförsäljningsanläggningen i kv Tvärslån på 1990-talet Källa: Stadsbyggnadskontorets arkiv.

KV TRAPPRÄCKET 2

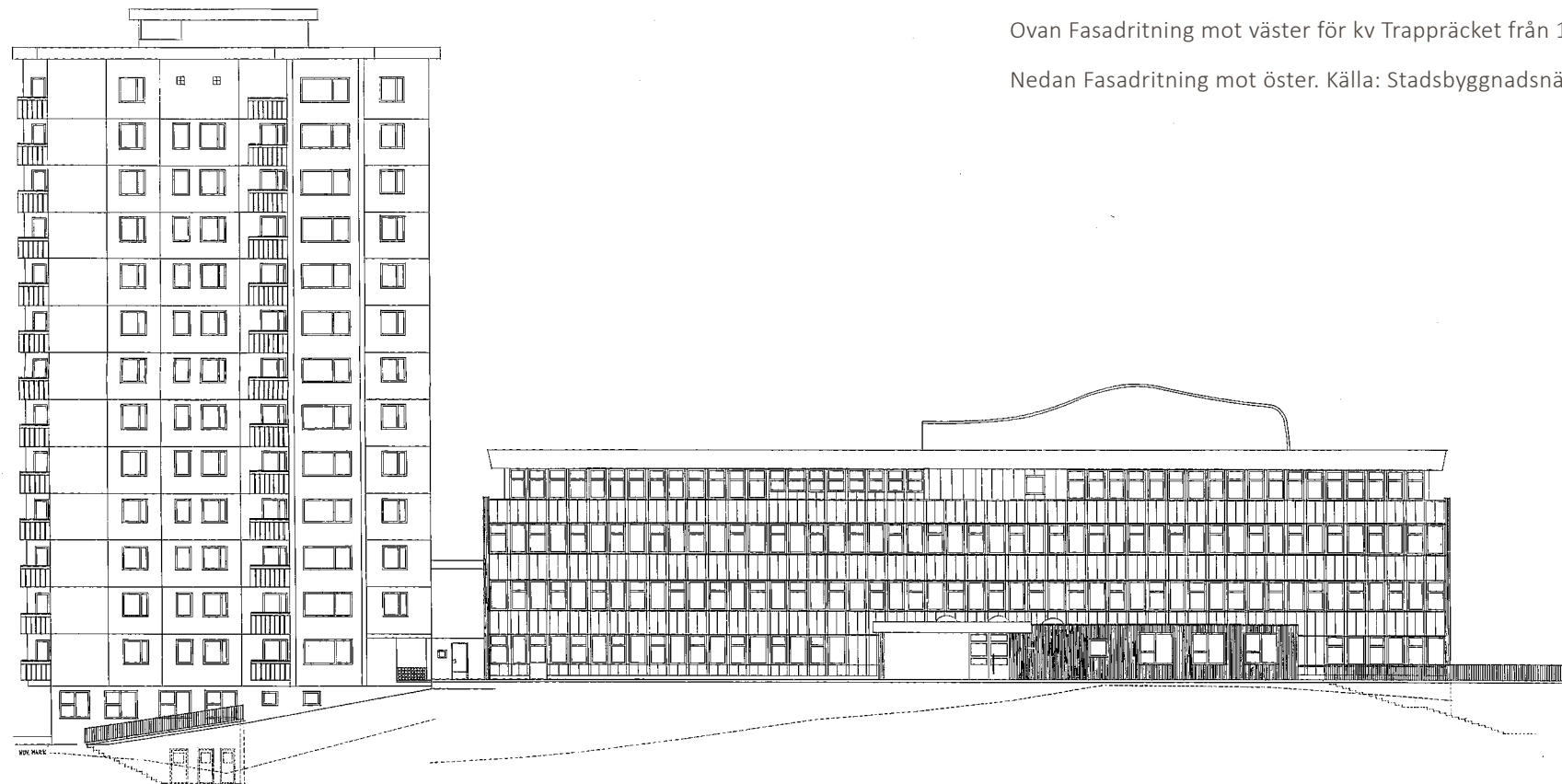
I kv Trappträcket 2 uppfördes 1961 Högdalens läkarcentral samt ett punkthus. Arkitekter var Per Persson och Marjatta Rankka vid HSB:s arkitektkontor. Läkarhuset behåller fortfarande sin funktion och placerades i sluttningsläge väster om centrum. Mellan punkthuset och Önskehemsgatan ordnades en trappa ner till ett trafikseparerat gångstråk under vägen och vidare in mot centrumanläggningen.

Läkarhuset har tre plåtklädda våningar med en indragen översta våning samt en däröver svängd putsad överbyggnad. Gavlar och lägre utbyggnad mot öster är tidstypiskt klädda med bruna klinkers. Byggnaden är i markplan ihoplänkad med det intilliggande punkthuset som sekundärt kläddes in med korrugerad plåt, i likhet med de flesta andra punkthus i Högdalen, men som nu återigen har putsats.

Ovan Fasadritning mot väster för kv Trappträcket från 1961 med punkthus och läkarhus. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Nedan Fasadritning mot öster. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

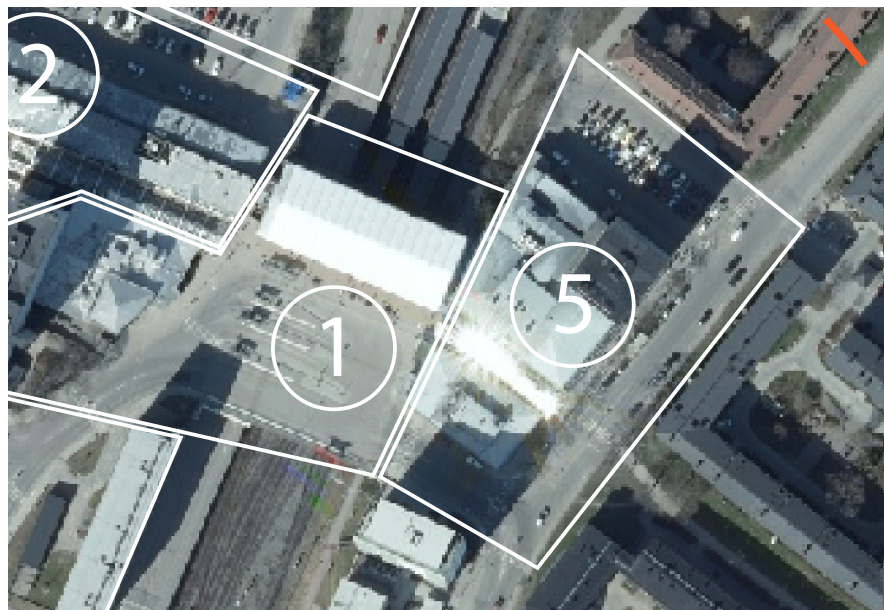
DELOMRÅDE 5

Kvarteret Fotot 2 och Perspektivet 3 var förutom tunnelbanestationen de första byggnaderna i Högdalen centrum som uppfördes och bör ha stått klara 1956-57. Båda kvarteren ritades av Curt Strehlnert vid HSB:s arkitektkontor med AB Familjebostäder som byggherre och byggnadsfirman Forss & son AB som byggmästare.

KV FOTOT

Kv Fotot byggdes som en fristående byggnad i en våning. Här fanns från början bl a järnaffär, färghandel, skoaffär och banklokaler. Husets bottenvåning kläddes med mörkblå Höganäsklinkers med sockel av betong och detaljer av eloxerad aluminium.

Under slutet av 1970-talet och början av 80-talet gjordes flera ombyggnader för banklokalerna då bl a en servicebox monterades i fasaden mot väster och entréer ändrades. Byggnaden kom sedan helt att byta skepnad i samband med centrumomvandlingen på 90-talet. Fasadens blå klinkers togs bort och ersattes med Älvdalskvartsit och skivmaterial som även kom att täcka vissa av de högt sittande fönstren. På den låga byggnadens tak gjordes en påbyggnad för fläktrum. Byggnaden fortsatte att förändras under 90- och 2000-talet då ett flertal ändringar av entréer och fönsterpartier genomfördes.

KV PERSPEKTIVET

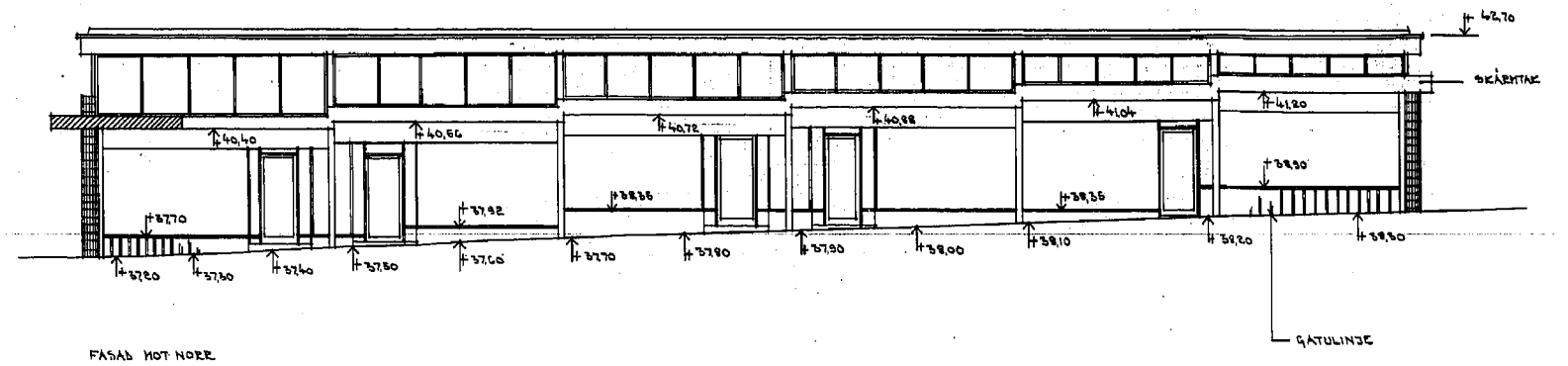
Kv Perspektivet bestod av både en lågdel och en högdel med punkthus. I lågdelen förlades affärslokaler med bl a snabbköpsaffär, post och Systembolaget. Mellan denna lågdel och kv Fotot skapades därmed en affärsgata.

Husens bottenvåningar kläddes i likhet med kv Fotot med mörkblå Höganäsklinkers med sockel av betong och detaljer av eloxerad aluminium medan höghusdelen gavs fasader av ädelputs och betong. Mellan affärslängorna fanns skärmtak med en lätt veckad form och träundersida som bars upp av L-formade stålbalkar. Skärmtaket fanns också som ett avslut mot Harpsundsvägen i öster.

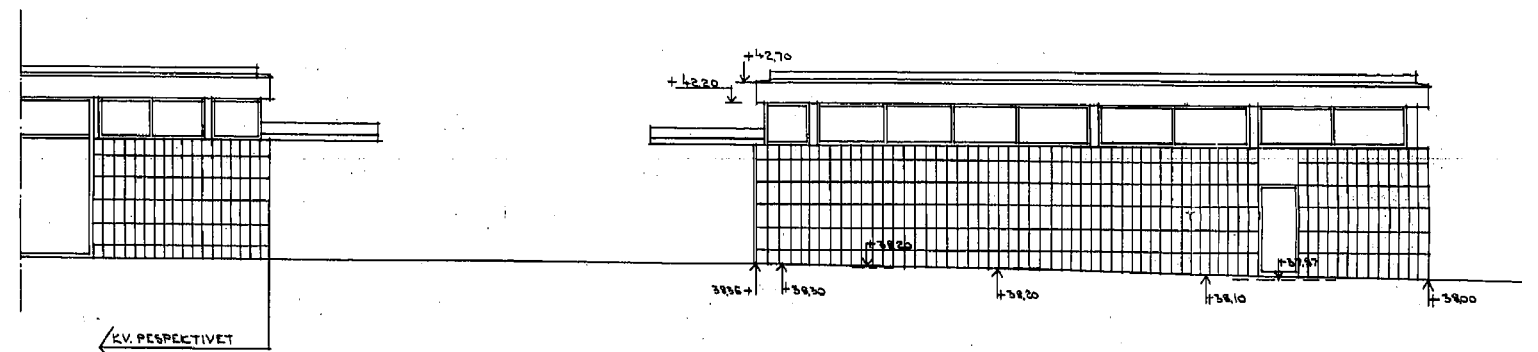
1978 ordnades en ny lastkaj mot norr och året därpå ändrades ett entréparti mot söder där ICA hade sin butik. Vid mitten av 1980-talet byggdes kajen om igen då fasaden delvis tilläggsisolerades och ett fönster sattes igen. Den största förändringen skedde dock 1992 då hela punkthuset tilläggsisolerades och kläddes med vita kassetter av aluminiumplåt, balkongernas kanter gjöts om och fick nya räcken samt att fönsterkarmar och bågar kläddes med aluminium. Även detta var en del av det stora centrumprojektet och Grafit Arkitektkontor stod för ritningarna. Socklarna kläddes med den röda stenen och de affärslängornas karaktäristiska skärmtak togs bort och ersattes med överglasningen.

Ovan Julhandel i Högdalsgången 1957 sedd mot öster, med kv Fotot till höger och Perspektivet till vänster. Notera det veckade skärmtaket som även fanns som avslut mot öster. Foto Åke Blomqvist. Källa: Stockholmskällan.

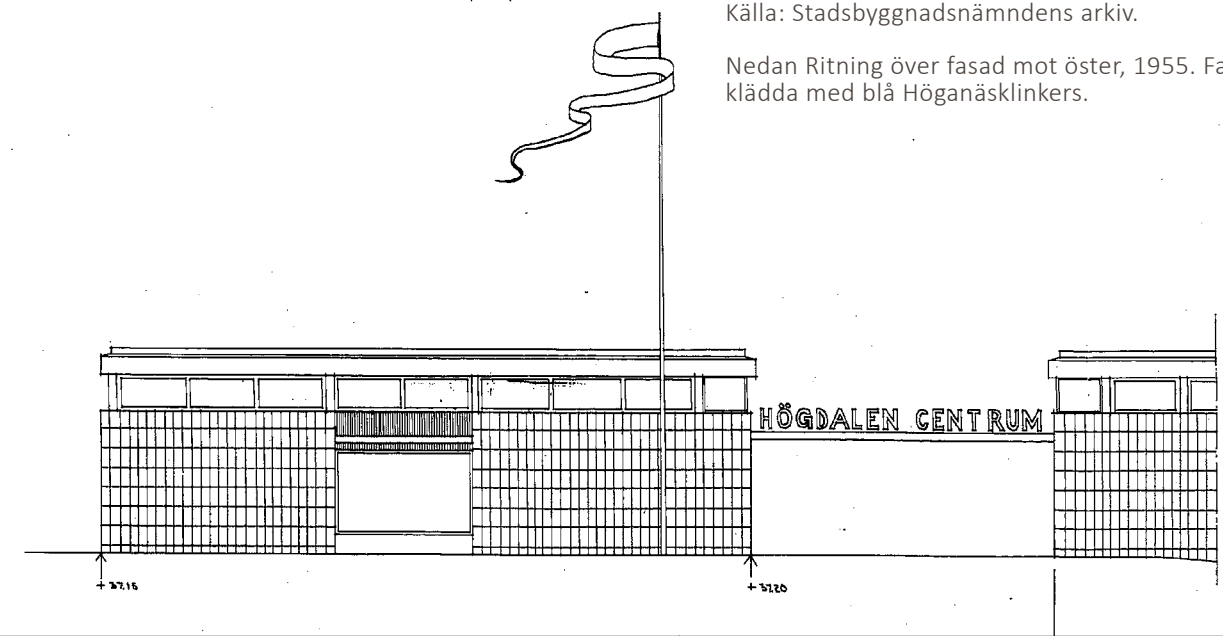

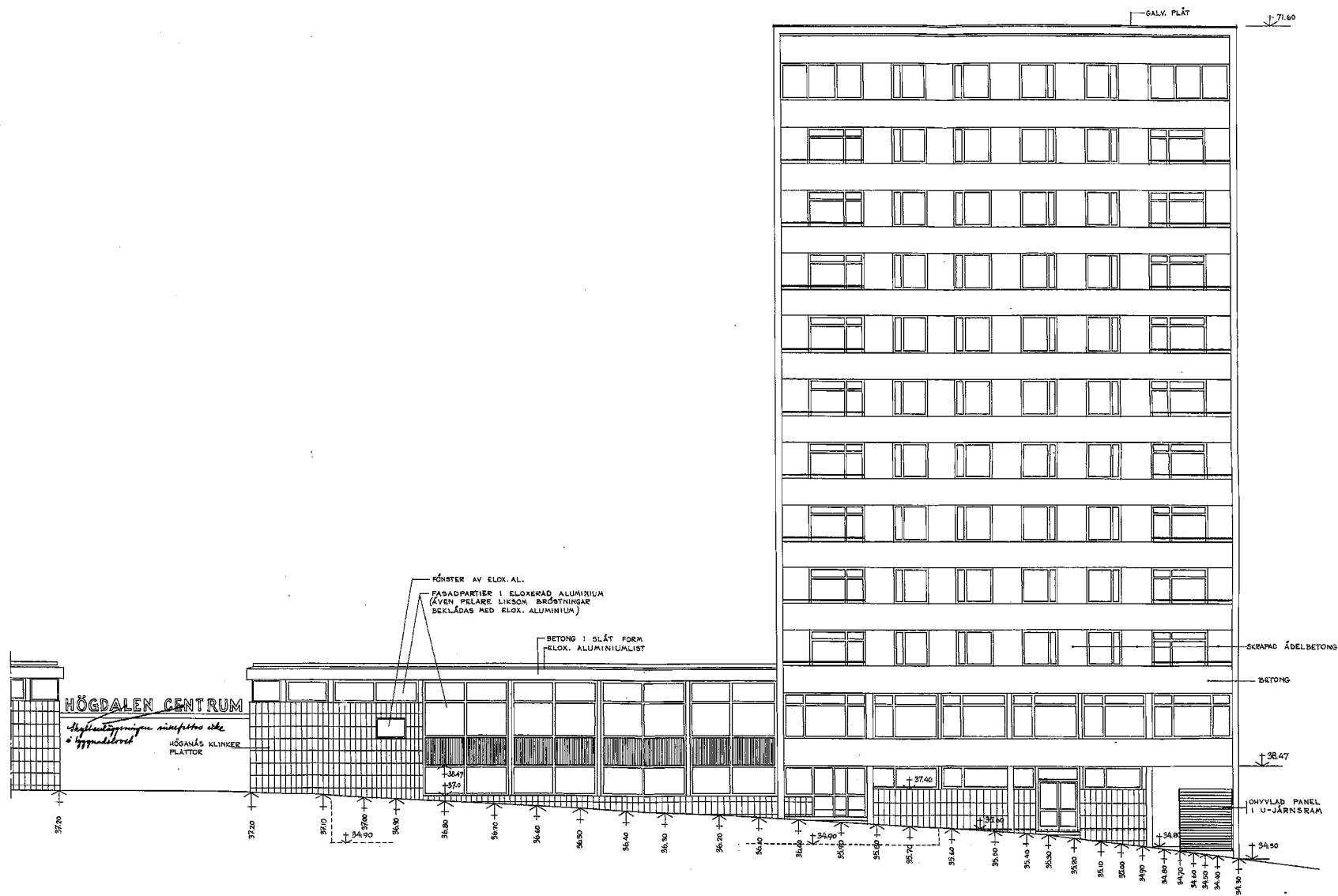
Tunnelbanehuset, punkthuset i kv Perspektivet samt kv Fotot och busstorget, sannolikt på 1960-talet. Här har kv Fotot en sluten klinkerfasad och högt placerat fönsterband mot busstorget. Punkthuset har en spänstig form med etagelägenheter med stora glaspartier högst upp i hörnen. Källa: Kollektivt kulturarv.

Ovan Ritning över kv Fotot 2, 1955. Fasad mot norr, d v s Högdalsgången. Under denna fasader mot väster. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Nedan Ritning över fasad mot öster, 1955. Fasaderna var klädda med blå Höganäsklinkers.

DELOMRÅDE 6

SIM- OCH IDROTTHALLEN

Sport- och simhallen, Högdalshallen, uppfördes under slutet av 1960-talet och stod färdig 1971. Ritningarna gjordes av Åke E Lindqvist, en arkitekt som vid ungefär samma tidpunkt även ritade simhallarna i Umeå och Växjö, men som annars främst stod bakom ett stort antal skolbyggnader i hela landet. Huset uppfördes i två våningar med simhallen i den övre med en 25-metersbassäng och hopptorn. Hallen gavs en tidstypisk karaktär i brutalistisk stil i rött tegel och betong med en utkragande glasad våning mot Rangstaplan klädd med träpanel som markerar simhallen. Byggnadens mitt accentuerades med en uppskjutande högre volym med stående betonglameller.

Huvudentrén förlades i sydost medan publikentrén till sporthallen i bottenvåningen lades i nordost. En trappa ner under sporthallen placerades en bowlinghall. Vid simhallen på andra våningen fanns bl a även en vinterträdgård, servering och en mindre bassäng.

Vid slutet av 1970-talet gjordes en påbyggnad med fläktrum på simhallens tak. Från början utgjordes entréfasadens bottenvåning av obehandlad betong med väggfasta bänkar. Bänkarna revs och fasaden kläddes med rödbruna klinkers 1991. Ungefär samtidigt ändrades entré- och fönsterpartier till nya med aluminiumprofiler.

Under 2018-2022 renoverades Högdalshallen invändigt då bl a bassängerna revs och byggdes upp igen, ny badvattenrening installerades och hopptornet renoverades. Byggnadens exteriör behåller, trots vissa förändringar, fortfarande sin ursprungliga karaktär.

RANGSTAPLAN

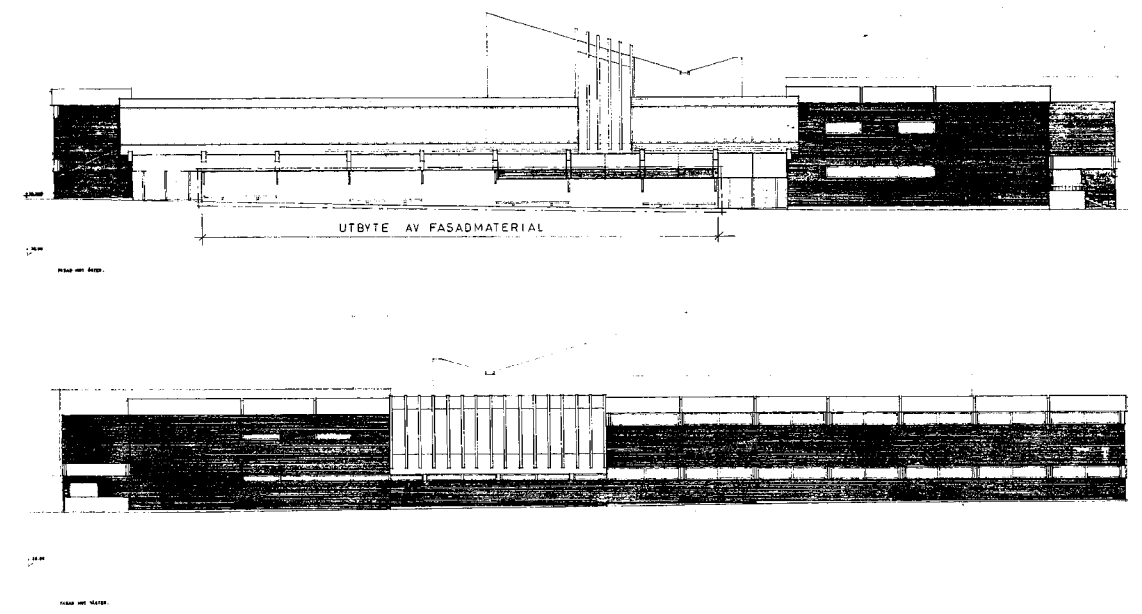
Rangstaplan planerades redan från början som en stor yta att upplåtas för parkeringsändamål. Härifrån kunde man enkelt nå butikerna i kv Rökhuvu. Under tiden som husen i Högdalen uppfördes användes Rangstaplan, som endast var en grusad yta, till stora delar som upplagsplats och plats för byggbodar men även då som parkering.

Under några år i slutet av 1950-talet etablerade Konsum en grön träbyggnad på Rangstaplan. Detta var en tillfällig diversehandel med bl a mat, kläder och inredningsvaror som kallades Starten och som användes i väntan på att huset i kv Imröret skulle byggas klart (det som var "målet").

Träden planterades tidigt på parkeringen, men uifrån flygfotografier verkar det som att de symmetriskt utlagda planteringsytor som finns idag sannolikt tillkom någon gång under 1970-talets andra del. Från hörnet av tunnelbanehuset ledde tidigare en trappa ner till Sjösavägen, men som numera är borttagen.

Modell över Högdalens centrum med Rangstaplan och simhallen närmast, fotograferad av Sune Sundahl 1963. Simhallens form är inte helt olik dagens och även trädens placering går att härleda till nuvarande situation. Källa: Digitalt museum.

T h Ritning över fasader mot öster och väster, i samband med byte av fasadmateriäl på 1990-talet. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Entrén till Starten 1959. Till vänster skymtar Rangstaplans och kv Imröret där Konsum öppnade sin nya affär. I bildens mitt syns byggställningar till Vantörs kyrka.
Foto B Pollare. Källa: Ahlborn & Arnell, 2005.

Flygfoto från omkring 1975 visar Rangstaplans enkla utformning. Här syns ännu inte några av dagens symmetriskt utlagda planteringsytor.

På fasaden till Starten kunde orsborna läsa om planerna för Högdalen. I bakgrunden syns punkt-huset i kv Valvankaret.
Foto Malm 1956. Källa: Ahlborn & Arnell, 2005.

KV VALVANKARET 2

Hela kvarteret Valvankaret består av både lamellhus och ett punkthus. Närmast Rangstaplan uppfördes två av lamellhusen 1953-55 efter ritningar av arkitekt Carl Norman med Oscar Berglund som både byggmästare och byggherre. Intilliggande hus som grupperades kring Sjösabrinken uppe på höjden, byggdes några år senare.

Lamellhusen i kv Valvankaret 2 placerades i en L-form och uppfördes i stomme av lättbetong och med fasader av beige ädelputs med grovputsad sockel och lertegel på det flacka sadeltaket. Husen gavs tidsenliga enkla fönster med en och två lufter som markerades med en mörkare putsomfattning vid trapphusefönstren. Balkongerna fick fronter av sinuskorrugerad plåt, några med svarta smidesräcken. Portarna av trä med karosse-ripanel gavs en omfattning av konststen och tegel.

Tre garageportar förlades mot öster och en lokal i bottenplan gavs ett exponerat läge ut mot Rangstaplan. Senare, oklart när, tillkom en entré till ännu en lokal åt samma håll.

De två lamellhusen fick stå oförändrade ända in på 2000-talet. 2010 genomfördes en relativt varsam renovering av de båda då de tilläggsisolerades och fick ny puts i samma kulör som ursprungligt, portar med omfattningar bevarades och rustades upp och balkongfronterna byttes ut till lika befintliga. Däremot ändrades fönstren till nya med aluminiumklädd utsida.

Ovan Lamellen närmast Rangstaplan syns bakom Starten. Foto Malms, 1956.
Källa: Ahlborn & Arnell, 2005.

Ovan Invigning av Stockholms Sparbanks tillfälliga kontor i Högdalen 1955. I bakgrunden syns de båda lamellhusen i kv Valvankaret 2. Även Starten skymtar längst till vänster. Foto Tore Burnäs, Svenska Dagbladet. Källa: Stockholms stadsmuseum.

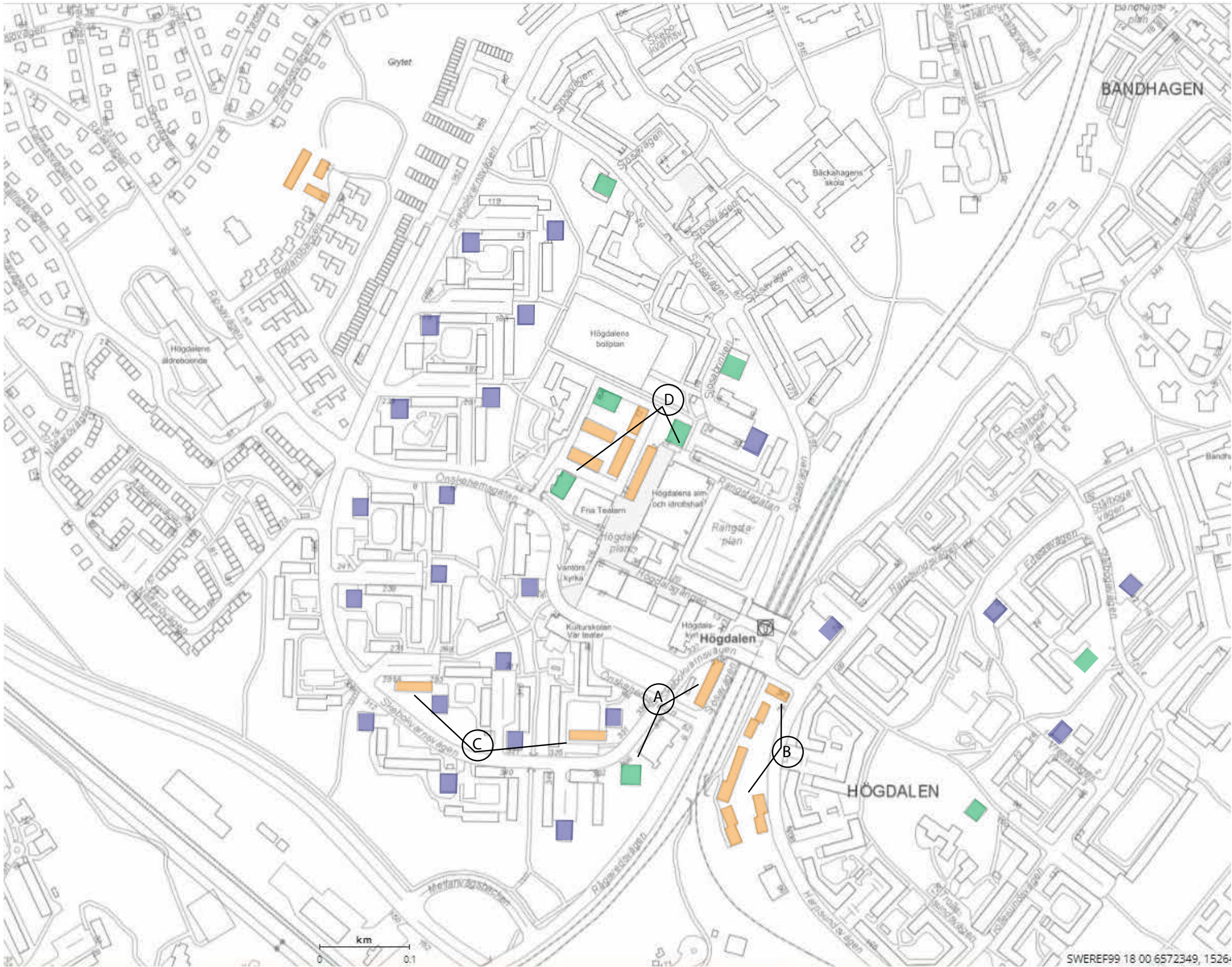
T v Fasaderna mot norr och söder på huset närmast Rangstaplan i kv Valvankaret 2. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Foto över nybyggnader i kv Branddörren med Högdalens bollplan närmast.
Foto från april 2022.

FÖRÄNDRINGAR - FÖRTÄTNINGAR

- Punkthus 1950/60-tal
- Punkthus 2000-tal
- Lamellhus 2000-tal

Ursprungliga och tillkomna punkt- och lamellhus i Högdalen. Strekat punkthus ligger i Bandhagen men är relevant i sammanhanget förtätning längs Sjösavägen.

Markering A-D hänvisar till förtättningsprojekt som beskrivs i texten på följande sidor.

Illustration Reichmann Antikvarier.

Ett flertal förtätningar har genomförts i Högdalen, alla under 2000-talet. Tilläggen har tillkommit under olika premisser och har således olika karaktär och förhåller sig till den omgivande bebyggelsen och till ursprungligt planmönster på lite olika sätt. Ur kulturmiljösynpunkt har förtätningarna också fallit ut med varierande resultat. På följande sidor presenteras några exempel på förtätningar i området.

A - HÖGDALEN CENTRUM – KV TVÄRSLÅN 3 OCH KANTJÄRNET 5

Kv Tvärslån bebyggdes 2007 med studentbostäder i form av ett lamellhus med loftgångar i sex våningar. Huset är placerat parallellt med spårområdet och Rågsvedsvägen och med balkonger mot Skebokvarnsvägen. Byggnaden uppfördes med grå och vitputsade fasader och accentuerade balkonger i rött plexiglas medan väggarna vid loftgångarna är i regnbågens alla färger. Huset har ett inklämt läge och en utformning som är avvikande i den omgivande miljön.

Kantjärnet 5 består av ett punkthus från 2009 med fasader i vit och grå puts och balkonger med inslag av plexiglas i röda, gröna, gula och blå kulörer. Punkthuset som ersatte en panncentral har placerats mellan det lägre företagshuset i samma kvarter och lamellhusen i kv Stormhaken. Den något indragna placeringen med entré en bit från gatan följer det ursprungliga planmönstret.

T h Studentbostadshuset med flerfärgade loftgångar. Till vänster syns industrihuset i kv Kantjärnet 4 och punkthuset i Kantjärnet 5.

Nedan t h Punkthusets balkonger har olika färger.

Nedan t v Nytt loftgångshus och punkthus i kv Tvärslån och Kantjärnet.

B - KV ARKIVFOTOT 1-3

I kv Arkivfotot 1-3 har bostadshus placerats mellan Harpsundsvägen och tunnelbanans spårområde på en plats som tidigare utgjordes av en grönyta med enstaka mindre industribyggnader. Den nya bebyggelsen utgörs av ljust putsade lamellhus i ca 4 våningar samt ett punkthus. Åt ena hållet är lamellhusen enkelt utformade med släta fasader utan utsmyckningar och uppglasade trapphus medan balkongerna med starkt gröna fronter åt andra hållet ger ett tydligt samtida uttryck. Punkthuset i tio våningar med en indragen takvåning har också ett uppglasat trapphus och butikslokaler i bottenvåningen mot busstorget i norr. Balkongerna med gröna fronter är förlagda åt söder.

Bebyggelsens placering följer delvis tidigare mönster med tydligt tillbakadragna byggnadskroppar med gott om förgårdsmark. Punkthuset blir som en pendang till punkthuset i kv Perspektivet mittemot.

Punkthuset i kv Arkivfotot 3 har lokaler i bottenvåningen. Till vänster syns lamellhusen i samma kvarter.

Punkthuset står som en pendang till höghuset i kv Perspektivet.

C - SYDVÄSTRA HÖGDALEN – KV PUTSBRUKET 3 OCH SKÄRMVÄGGEN 2

I kv Putsbruket och Skärmväggen har ett nytt lamellhus i fyra våningar placerats i vardera kvarter på mark som tidigare utgjort markparkering. De båda byggnaderna följer den befintliga bebyggelsens placering och skala och ansluter med putsade färgglada fasader men signalerar sin modernitet genom bl a större fönsterpartier. Kv Skärmväggen faller dock bäst in i miljön tack vare den omgivande grönskan.

Lamellhus i kv Putsbruket, placerat intill ett punkthus.

Nytt hus i kv Skärmväggen som faller bra in i miljön med sin placering.

D - HÖGDALEN CENTRUM – KV KARMSKRUVEN 1, KÖKSLUCKAN 2 OCH BRANDDÖRREN 6

I Högdalens centrum fanns fram till 2015 Högdalens skola, ritad av Carl Nyrén och uppförd 1959. Efter att skolan revs har nya bostäder i form av både punkthus och lamellhus uppförts. Skolans f d matsal fick vara kvar och utgör numera en teater. Sparade mosaiker från skolans byggnader sattes upp i de nya husens entréer.

Samtliga hus har putsade ljusa fasader och asymmetriska takfall. Punkthusen har grafiskt utformade mönster i 1950-talsanda på vissa fasader som anknyter något till platsens ursprung. Lamellhusen är utformade med loftgångar och ett stort antal balkonger, ett uttryck som avviker från övrig tidigare bebyggelse. De nya byggnaderna har också placerats tätt och skapat en inre ring av höghus på ett sätt som inte följer ursprungligt planmönster.

Den nya bebyggelsen med Högdalens bollplan i förgrunden.

Nybyggnadernas takformer och proportioner skiljer ut sig och tar visuellt mycket plats. I förgrunden skolans tidigare matsal som bevarats.

Vy längs gågatan österut, mot busstationen och tunnelbanestationen. De sk flaggskyltarnas form har tagits upp från ursprunglig utformning av skyltar.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

DELOMRÅDE 1

BUSSTORGET MED TUNNELBANEHUSET

Om man åker till Högdalen med tunnelbana och kliver ut från tunnelbanebyggnaden, kommer man rakt ut på busstorget som är en central punkt i Högdalen. Härifrån går bussar bl a mot Liljeholmen, Farsta centrum och Älvsjö station.

Tunnelbanehuset har bottenvåningens fasader klädda med vita klinkers och övervåningens med vita plåtkassetter. Stora skyltfönster till butiker dominerar gatuplanet tillsammans med entrén till tunnelbanan. Ovan ett utskjutande skärmtak med plåtklädd undersida sträcker sig ett fönsterband av stående rutor som fortsätter runt hela huset. Mellan rutorna sitter skivor av blå emaljerad plåt. På en del av skärmtaket finns en inglasad uteplats.

Busstorget utgörs av en asfalterad yta där bussarna stannar vid tre olika refuger med glasade busskurer.

Vyn söderut över torget sträcker sig mellan det relativt nybyggda studenthuset i kv Tvärslån och de än senare bostadshusen i kv Arkivfotot och mot det grönområde som sträcker sig mellan Högdalen och Rågsved. Under busstorget sträcker sig tunnelbanespåret och bilvägen söderut.

Busstorget med refuger och glasade busskurer. Till vänster tunnelbanestationen.

T v Vy söderut över busstorget mot grönområdet mellan Högdalen och Rågsved.

T jh Tunnelbanestationen sedd från norr där en gångtunnel leder under huset. Till höger tunnelbanans perrong.

DELOMRÅDE 2

HÖGDALEN CENTRUM

Högdalen centrum karaktäriseras idag framför allt av den stora omdaning av affärshusens fasader tillsammans med överglasning av Högdalsgången som gjordes vid mitten av 1990-talet.

Gågatan sträcker sig i öst-västlig riktning med tunnelbanan och busstorget i öster och avslutas i väster med Vantörs kyrka i fonden. Ungefär vid mitten kragar gången ut i en mindre torgyta med fontänen Malm och vatten. Längst i väster finns torget Högdalsplan belagt med ett karaktärsskapande cirkelmönster utformat av trädgårdsarkitekten Erling Smedberg.

Glasövertäckningen sträcker sig mellan kv Fotot och Perspektivet i öster samt mellan kv Imröret 5 och kv Rökhuvu 1, således fram till torgytan på mitten. Taket fortsätter sedan längs hela kv Rökhuvu men som ett mindre skärmtak.

Här finns mycket få tydliga inslag från 1950- och 60-talen förutom de båda kyrkornas fasader och den f d biografens kraftiga skärmtak. Förändringen på 1990-talet är konsekvent genomförd och präglar fortfarande i mycket stor utsträckning hela centrumet och dess uttryck. Generellt har ytorna dock, såväl markbeläggning och fasader, blivit slitna och tappat kulörverkan vilket gör att arkitekturens ursprungliga intention att lyfta miljön nu uteblir. Fasaderna är inte längre lika skinande som de var på 1990-talet men kvartsiten har däremot inte åldrats nämnvärt. Centrumets skyltprogram är delvis enligt ursprungligt mönster, med mindre droppformade skyltar, sannolikt tillkomna även de på 1990-talet.

Högdalsgången sedd mot öster, med torgytan vid dess mitt. 1990-talets skärmtak syns till vänster och fortsätter mellan husen en bit fram.

Högdalsgången mot väster med Högdalskyrkan och skivhuset till vänster och den överglasade Högdalsgången rakt fram.

T v Vy från Rangstaplans mot norra sidan av kv Rökhuvens med skivhuset i bakgrunden.

T v Gränden bakom f d salongsbyggnaden med simhallen till höger.

T h Passage mellan f d biografen (notera det kraftiga betongtaket) i kv Rökhuvens 2 och affärslängan i kv Rökhuvens 1. Ytskikt och glastak från 1990-talet, droppformad skylt inspirerad av ursprungliga skyltar.

DELOMRÅDE 3

HÖGDALSPLAN MED KV TRAPPSTEGET 1

Högdalsplan utgörs av en relativt stor och fri torgyta i centrumets västra del omgiven av centrumbebyggelse i kv Rökhuvu och Imröret, sim- och idrottshallen, Vantörs kyrka, de nya bostäderna i kv Branddörren samt teaterbyggnaden i kv Trappsteget. Marken är belagd med grå och vit gatsten i ett cirkelmönster. Fontänen strax intill kyrkan har en oregelbunden form klädd med vit marmor. I mitten finns utsmyckning av metall varifrån fontänens vatten kommer. Formens motsvarighet finns i intilliggande belysning. Högdalsplan är till sin form och innehåll välbevarad men affärshusen runt omkring har förändrats med numera slutna fasader mot platsen.

Torget kantas av kastanjeträd i väster och öster och planteringar i nordväst. Planteringarna finns upphöjda i fyra kvadrater med kantsten av granit. Kring dessa finns röda parkbänkar av trä som omges av en granitklädd låg mur. I norr mynnar torgytan ut i en asfalterad passage mellan simhallen och ett av loftgångshusen i kv Branddörren. Längs med denna växer pilträd. Från platsen löper också gångvägar ut mot västra Högdalens bostadskvarter.

Teaterbyggnaden i kv Trappsteget har en kvadratsik form med ljusgula putsade fasader med vita fönster och svart plåttak. De högresta fönstren sitter tre eller sju på rad vilket skapar fönsterband kring huset. En uppskjutande övre del har pulpettak och stora fönsterpartier mot öster. Huset är numera fristående efter att ha suttit ihop med den tidigare skolbyggnaden och står nu och förfaller. En bred granittrappa med svarta smidesräcken har placerats mellan teatern och de nya bostadshusen.

KV GIPSEN 1 - VANTÖRS KYRKA

Den högresta Vantörs kyrka ligger vid slutet av Högdalsgången, i anslutning till Högdalsplan. Kyrkans huvudentré finns mot Önskehemsgatan i väster, men ingång finns även mot torget markerad av en kopparport med förgyllt mönster. De i princip oförändrade fasaderna utgörs av rött tegel med grågröna fönsterbågar och koppardetaljer. Det höga klocktornet syns från många ställen i stadsdelen och kröns av den karaktäristiska gyllene tuppen.

Vy över Högdalsplan med Vantörs kyrka och kv Imröret 11 rakt fram. Till höger skymtar teaterbyggnaden i kv Trappsteget 1.

Planteringar och kastanjetråd i anslutning till teatern med vy över Högdalsplan och dess fontän. Platsen är välbevarad men affärshusen har förändrats.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

T v Teaterbyggnaden i april 2022.

T h Mellan teatern och de nya bostadshusen har en trappa anlagts. Marken övergår till grusad.

T v Fontän och konstfull beysning på Högdalsplan.

T h En rad av pilträd har sparats mellan simhallen och nya loftgångshus i kv Branddörren. Rakt fram syns Vantörs kyrka.

DELOMRÅDE 4

PARKERING VID ÖNSKEHEMSGATAN

Strax söder om kv Imröret 10 finns ett lastintag och en parkering som sträcker sig längs husens fasader. Väster om parkeringen finns Vantörs kyrka och ett mindre torg där en gångtunnel leder under Önskehemsgatan. På torget finns symmetriskt planterade, tuktade lindar omgivna av betongstensbeläggning. Här finns också några bevarade ursprungliga belysningsstolpar med klotformad armatur.

En asfalterad och stenbelagd yta kringgärdas av en låg mur av gjuten betong. Ytterligare en betongmur med en trappa av granit och smidesräcke tar upp nivåskillnaden mot väster. I förlängningen av platsen åt öster längs med Önskehemsgatan fortsätter den asfalterade parkeringsytan fram till skivhuset. Längs Önskehemsgatan är en rad av lönnar planterade.

Affärshusen i kv Imröret har en likartad utformning som härrör från 1990-talets omgestaltning av hela Högdalens centrum. Fönster- och entrépartier är av aluminium medan bottenvåningarna klätts med röd älvdalskvartsit.

Längs Önskehemsgatan finns en nerfart till det gamla lastfaret som tidigare försörjde kv Imröret med varor. Faret är inte dimensionerat för dagens stora lastbilar och är nu delvis avstängt. Numera används faret endast av en butik och in- och utfart sker då med små lastbilar från den f d utfarten under skivhuset.

Önskehemsgatan mot syd-ost. I förgrunden Vantörs kyrka och kv Imröret och i bakgrunden skivhuset.

Vy mot det lilla torget söder om Vantörs kyrka och väster om kv Imröret med tuktade lindar och ursprunglig belysning. I förgrunden skymtar ursprunglig trappa med smidesräcke, i bakgrunden nytt punkthus i kv Branddörren, till höger lastplatsen med container. Här syns även affärshusets igensatta skyltfönster och utbytta fönster samt tillkomna kylaggregat på taket.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

T v Trappa klädd med granit med smidesräcke som leder upp mot Önskehemsgatan. Under trappan finns den f d nedfarten till lastfaret. Till vänster mur som ramar in lastplatsen bakom kv Imröret 10.

T h Del av det underjordiska lastfaret som numera används sparsamt.

T v Lastintag med hiss och parkeringsytor i anslutning till kv Imröret. Här syns skärmtaket vid lastkajen och hisstornet i plåt. I förgrunden ursprunglig belysning.

T h Del av lastfaret under kv Imröret.

ÖNSKEHEMSPLAN OCH KV PUTSBRUKET

Önskehemsplan består av en öppen parkeringsplats omgiven av både äldre och yngre träd, framför allt lönn. Kring parkeringsplatsen löper Skebokvarnsvägen i öster och Önskehemsgatan i norr, väster och söder. I sydväst ligger ett av lamellhusen i kv Putsbruket 3 med ljust gula putsfasader och svart plåtklätt sadeltak. Fasaden har åt detta håll en baksidekaraktär med franska balkonger, källar-ingång och garageportar i bottenvåningen. Rakt i söder finns kvarterets punkthus som likt de flesta andra punkthus från tiden har klätts in med plåt. Mellan lamell- och punkthuset finns några äldre träd, både lönn och kastanj.

Kv Putsbruket 4 utgörs av det 1960-talsbyggnaden som uppfördes för barn och ungdomar där nu Kulturskolan huserar. Husets exteriör är välbevarad med brun ädelputs på gavlarna och både slätt och korrugerat skivmaterial på långsidorna, sannolikt dock utbytt sedan uppförandet. Fönstren i de långa fönsterbanden är av brun aluminium, även de utbytta. Entrén mot öster är inbyggd med ett plåtklätt pulpettak och har en träport. Mot väster finns en putsad lågdel.

Vy mot nordost över Önskehemsplan och mot skivhuset.

Vy mot sydost över parkeringen med studenthuset i kv Tvärslån till vänster. Till höger skymtar både lamell- och punkthus i kv Putsbruket.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

T v Den f d ungdomsgården i kv Putsbruket 4 är orienterad längs gatan och kan ses som en del i ett "institutionstråk" med läkarhus och kyrka.

T h Vy mot sydost längs Önskehemsgatan med kv Putsbruket 4 till höger. I fonden loftgångshuset i kv Tvärslån.

T v Vy mot nordväst med Vantörs kyrka och ett av punkthusen i kv Branddörren i fonden. Parkeringsytan ramas in av lövträd, flertalet ursprungliga.

T h Korsningen Önskehemsgatan/Skebokvarnsvägen med skivhuset till höger. Träden står som öar på den hårdgjorda ytan.

DELOMRÅDE 5

KV FOTOT OCH PERSPEKTIVET

I den östra delen av Högdalsgången, i nära anslutning till tunnelbanans upp- och nedgång och Högdalens busstorg ligger kv Fotot och Perspektivet.

Huset i kv Fotot är en låg byggnad med fasader klädda med röd älvdalskvartsit och en takfris av gult skivmaterial. Dörrar och fönster är utbytta på 1990-talet till aluminium varav några dörrar är tidstypiskt gröna. På det valmade plåttaket finns plåtklädda uppbyggnader för fastighetsteknik.

Kv Perspektivet består av ett punkthus med fasader av vita plåtkassetter. Huset ligger precis i anslutning till tunnelbanan och har en lågdel med affärslokaler ut mot den östra delen av Högdalsgången. Husets sockelvåning inklusive lågdel är klädd med Älvdalskvartsit och fönstren och entréportar har bytts ut till nya av aluminium. Mot Harpsundsvägen finns en ursprunglig trappa av granit med smidesräcken bevarad.

Busstorget är förlagt på det överdäckade tunnelbanespåret, med glasade busskurer mot Högdalsgången och på asfalterade refuger på torgets mitt.

Genom Högdalsgången fortsätter stråket över Harpsundsvägen och vidare in mellan bostadslamellerna i den östra delen av Högdalen.

Vy över en del av busstorget med kv Fotot i mitten. Till höger punkthuset i kv Arkivfotot och till vänster kv Perspektivet.

Kv Fotot i korsningen Skebokvarnsvägen/Harpsundsvägen. Fasaderna är klädda med röd Älvdalskvartsit. Likt några andra centrumbyggnader finns inga utvändiga inslag från 1950-talet. Byggnaden är till sin uppbyggnad till viss del igenkännlig från de ursprungliga ritningarna men har förändrats i mycket hög utsträckning.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

T v Harpsundsvägen norrut med kv Fotot till väster och där Högdalsgången fortsätter över till bostadsområdet i östra Högdalen.

T h Punkthuset rymmer verksamheter i de nedre planen. Älvdalskvart-siten präglar numera botten-våningen.

T v Vy från bostadsområdet öster om Harpsundsvägen med kv Fotot i fonden. Gångvägen fortsätter över vägen och vidare under glastaket i Högdalsgången.

T h Lastmottaget mot norr i kv Perspektivet med in- och utfarter samt en mindre lastkaj. Marken i anslutning är under omdaning genom ny asfalt.

DELOMRÅDE 6

SIM- OCH IDROTTSHALLEN

Högdalshallen ligger med den entrésidan mot Rangstaplan i öster. Här finns ingång till såväl simhall som sporthall samt till bowlinghallen vid det nordöstra hörnet som också markeras av en lägre byggnadsdel med kraftig takfot av betong. Huset har en långsträckt form och de relativt slutna fasaderna karaktäriseras av det röda teglet med sockel och takfot av rå betong. Mot öster har delar av den tidigare enkla betongfasaden klätts med rödbruna klinkers. Liggande fönsterband i den första våningen kontrasteras av stående höga fönster i den andra. Den andra våningen markeras också av smala vertikala betongribbor som är extra höga vid husets mitt i öster där simhallen finns. Ribborna återkommer även i fasaden mot både söder och väster. Den glasade delen mot öster, som är klädd med liggande brunmålad träpanel, skjuter ut på betongkonsoler och bildar tak över entréerna. De flesta fönster är av brunloxerad aluminium medan fönster och dörrar i entréfasadens bottenvåning har bytts ut till natureloxerad aluminium, vilket kraftigt bryter av mot den i övrigt välbevarade byggnadens formspråk.

RANGSTAPLAN

Rangstaplan är en öppen allmän plats som utgörs av en större asfalterad yta för bilparkering. Parkeringen omges i norr och söder av enkla galvade metallräcken. Kring hela ytan finns planterade träd och med jämna mellanrum på hela ytan finns rektangulära ytor med marknära buskar och svarta smidesräcken, i några av planteringsytorna växer träd. Belysningen består av armaturer av olika ålder, men främst dominerar de dubbla klotformade belysningsstolparna från 1990-talet. I det sydöstra hörnet står en kioskbyggnad och i öster sluttar marken ner mot Sjösavägen och tågspåren. Här finns en rad med träd och buskar som skärmar av och marken är grästäckt. Kiosken står på en betonguppbyggnad som mot Sjösavägen har viss mönstergjutning. Här syns att det tidigare har funnits en trappa ner från den övre nivån. Blå originalklinkers finns kvar på en del av betongväggen som också har tre numera igensatta dörröppningar, här fanns tidigare offentliga toaletter.

Mot Rangstaplan vetter kv Rökhuvens norra fasad. Här finns ett antal lokaler, butiker och restauranger varav några har uteservering. Därmed finns något av platsens ursprungliga entrékaraktär kvar, genom de butiker och ingångar som fortfarande används.

Mot nordost finns en annan typ av öppenhet mot det omgivande landskapet där tunnelbanans spår och grönstråket Bandängen sträcker ut sig.

Sim- och idrottshallens fasad mot öster och Rangstaplan.

Rangstaplan från hörnet Sjösavägen/Rangstavägen.

NULÄGE OCH KARAKTÄRSDRAG

T v Vy över Rangstaplan mot nordväst. Kv Valvankaret till höger och simhallen till vänster. I förgrunden syns en lyktstolpe från 1990-talet.

T h Vid Rangstaplans sydöstra hörn finns en långsträckt utblick mot Bandängen.

T v Rangstaplan mot sydost med skivhuset till höger och punkthuset i kv. Perspektivet till vänster.

T h Sim- och idrottshallens fasad mot öster. Slutna tegelfasader, betong och smala fönster är karaktäristiskt.

KV VALVANKARET 2

Lamellhusen i kv Valvankaret 2 är placerade i en L-form i korsningen Rangstavägen/Sjösavägen. Husen har en väbevarad 1950-talskaraktär till form, volym och detaljer trots en omfattande renovering på 2000-talet. Fasaderna är av ädelputs i beige och sadeltaket är täckt av tegel. Båda husen har bevarade glasade träportar med omfattning av konststen och ett segmenbågeformat överstycke av tegel. Balkongerna är vända mot söder och öster med fronter av sinuskorrugerad plåt, nya men i originalutförande. De nya fönstren är vita med aluminiumutsida. På det ena husets gavel mot Rangstaplan finns balkonger med bevarade svarta smidesfronter.

Mot norr sluttar marken upp mot de andra husen i kvarteret med gräsytor, berg i dagen och olika sorters träd. I det nordöstra hörnet finns också berg i dagen, enklare planteringar och en karaktäristisk ek i hörnet mot Sjösavägen. Mot Rangstaplan finns en smalare remsa av förgårdsmark med gräs och ingång till två lokaler med kommersiell verksamhet; ett skrädderi och en frisör. Mot detta håll ramar den långsträckta lamellen in en del av parkeringen.

Kv Valvankaret till höger och simhallen till vänster. Rakt fram syns nya hus i kv Branddörren.

T v Vy från den nordöstra korsningen vid Rangstavägen och Sjösavägen med kv Valvankarets två lamellhus närmast. Längst till höger skymtar eken.

T h Välbevarade garageportar och balkongfronter på båda husen i kvarteret.

KULTURVÄRDEN

STADSDELEN HÖGDALEN

Högdalen är kulturhistoriskt intressant genom sitt bevarade utstuderade planmönster med punkthus och lamellhus kring en låg centrumanläggning tidsenligt markerad av ett högt skivhus.

Här finns framstående arkitektur i bl a sim- och idrottshallen och Vantörs kyrka. Högdalen är också intressant som en mindre ABC-stad (Arbete Bostad Centrum) och storcentrum som är den avsedda kärnan i stadsdelsgruppen Stureby-Bandhagen-Rågs-ved-Hagsätra.

Tunnelbanestadens uppbyggnad med trafikseparering, stora centrala parkstråk och de olika komponenter som behövdes genom t ex parklek, idrottsplatser, kyrka och skola skapade en självständig och välfungerande stadsdel. Trots en del förändringar i stadsdelen i form av tillägg av nya huskroppar, en riven skola och panncentral samt ovarsamt ändrade fasader finns en välbevarad grundstruktur och karaktär som har arkitektur- och samhällshistoriska värden.

I de flesta av Stockholms efterkrigsstadsdelar testades nya stadsplanemässiga grepp, vilket i västra Högdalen tog sig uttryck som en högre andel punkthus i lamellkvarteren, gedigna garagebyggnader och en i övrigt stor bilanpassning.

Den karaktäristiska strukturen för bostadsbebyggelsen med omväxlande lamell- och punkthus samt i vissa fall garage med enkel grästäckt förgårdsmark och från vägen tillbakadragna huskroppar är särskilt tydlig längs Skebokvarnsvägen.

Förtätningar med hus som grupperats eller placerats på ett gentemot grundstrukturen avvikande sätt eller utformats med till stadsdelens karaktär icke anpassade fasader ger visuella störningsmoment, men exempel på lyckade förtätningar finns även i stadsdelen.

STORA VÄRDEN I STRUKTUREN, LÄGRE I UPPLEVELSEN AV DEN FYSISKA MILJÖN

Sett som helhet bedöms Högdalen inte tillhöra de mest intressanta av Stockholms många och välplanerade 1950-talsstadsdelar. Upplevelsevärden knutna till arkitektur, parkmiljöer och tidsanda är svagare än på många andra håll och bebyggelsen som ersatt skolan intill centrum har avsevärt förändrat balansen i stadsbilden.

Från kulturhistorisk synpunkt är radikaliteten i stadsplanen och den höga exploateringen i västra Högdalen kanske mest intressant. Med ett strikt rätvinkligt planmönster där lamellhusen ligger i rak nord-sydlig och öst-västlig riktning lämnar man den mot topografin mer följsamma planering som hittills varit rådande och siktar framåt mot en mer produktionsanpassad, mindre hänsynsfull stordrift. Ingemar Johansson som skrivit Storstockholms bebyggelsehistoria - markpolitik, planering och byggande under sju sekler (1987) ser Högdalen som en milstolpe i detta avseende. Exploateringen är så annorlunda mot den endast något år äldre systerstadsdelen Bandhagen och mot östra Högdalen. Att skalan skruvas upp så snabbt under 1950-talet och att rationaliteten och anpassningen till bilismen tar stora steg i stadsbyggandet är av utomordentligt stort samhällshistoriskt intresse. Högdalen planerades i absolut framkant i dessa avseenden vilket gör att de stadsbyggnadshistoriska värdena är betydande i den västra delen. Att Sven Markelius, en av 1900-talets frontfigurer och mest respekterade namn inom arkitekturen, var involverad i stadsplanen stärker värdena. Det kan också uttryckas som att kulturvärdena är högre i strukturen än i de enskilda byggnaderna, gårdarna, gaturummen och parkerna.

1950-TALETS CENTRUMANLÄGGNINGAR – KRAFTSATSNINGAR SOM SPEGLAR ETT NYTT SAMHÄLLE

1950-talet innebar en kraftig utbyggnad och förnyelse av det svenska samhället. Centrumanläggningar var en av de nya byggnads- och planeringsuppgifterna. I Stockholm planerades och genomfördes (slutförandet dröjde i flera fall något år in på 1960-talet) ett antal remarkabla centrum - Hötorgs-city, Vällingby, Farsta och Högdalen samt några mindre anläggningar. Därpå följde även Fruängen, Bredäng och nästa storcentrum, Skärholmen.

Dessa ambitiöst planerade och byggda centrumanläggningar speglar den snabba omvandlingen av samhället; Ett ökat välstånd, en ny livsstil med ökad konsumtion, massbilism och modernitet i allmänhet. Men här ryms även sociala dimensioner i form av lokaler för ett utökat välfärdssystem med skolor, sjukvård, tandläkare, simhallar och mottagningar för sociala myndigheter. Nöjen och rekreation i form av biografier, konditorier och restauranger ligger i nära anslutning till kyrkor och frikyrkor.

Ett annat viktigt inslag i dessa utomhuscentrum är en ambitiös landskapsarkitektur.

Idén att koncentrera stadslivet, i det närmaste allt som inte är bostad eller kopplat till barnens skola och lek, till en biltillvänd men trafikseparerad flannormiljö är en radikal förskjutning inom stadsbyggandet.

Som knutpunkter för kollektivtrafik gavs centrumen än större betydelse som tyngdpunkter i ett glest bebyggt, vidsträckt stadslandskap.

Högdalen centrum är ett tydligt uttryck för detta sätt att forma samhället – ordning och reda, var sak på sin plats. Socialt innebar det att hela samhället möttes i centrum som därigenom fick en viktig roll som symbol för tidens tankar om gemenskapens betydelse.

NAV I ABC-STAD

Stockholms konsekventa men svårrealiserade satsning på ABC-städer - kompletta stadsdelar där man både skulle kunna bo, arbeta, gå i skolan, göra sina ärenden och rekreera sig - väckte intresse i samtiden och framstår i efterhand som ett remarkabelt inslag i 1900-talets samhällsbyggande. Att avlasta innerstaden och göra Stockholm flerkärntigt var ett grundläggande inslag i efterkrigstidens planering. ABC-städerna Vällingby, Farsta, Högdalen och senare Kista hade i linje med detta egna satelliter i form av närmast kringliggande stadsdelar. Högdalen centrum var ett av de storcentrum som utgjorde de verkliga kärnorna i ytterstaden och som sådan har anläggningen ett stort samhällshistoriskt värde.

ALLMÄNNYTTAN BYGGER

I Högdalen kom en mycket stor andel av utbyggnaden att göras av HSB och det till HSB nära kopplade allmännyttiga bostadsbolaget Familjebostäder, bildat 1936. Allmännyttan blev en kraftfull aktör i samhällsbygget under 1950-talet. Svenska Bostäder hade ansvarat för utbyggnaden av Vällingby centrum och i Högdalen föll byggande och förvaltning på Familjebostäders lott. Högdalens centrum torde vara ett av bolagets mest komplexa projekt. Även till denna företeelse, att allmännyttan vid denna tid svarade för annat än bostadsproduktion, finns samhällshistoriska värden kopplade.

URSPRUNGLIGA CENTRUMS KVALITETER

En kulturvärdesanalys av Högdalen centrum behöver ta sin utgångspunkt i anläggningens ursprungliga utformning och innehåll.

Centrums stadsplan formad efter Sven Markelius idéer är kulturhistoriskt intressant i de uttalade ambitionerna att anamma den traditionella stadens element: Gata, gränder och torg. En huvudgata leder fram mot kyrkan mitt i byn/staden. På vägen passerar man en intim torgbildning och framme vid kyrkan vidgar sig en luftig representativ plats. Gränder kopplar samman dessa platser med staden utanför. Vad som röner intresse är att dessa associationer till stadskulturen kommer till användning i en tid när staden annars löses upp i ett vidsträckt och glest stadslandskap, präglad av vägar och sparad natur.

Av högst tidsenligt slag var däremot de stora parkeringsytorna i direkt anslutning till centrums flanörmiljöer. Bilen tillmättes en långt större betydelse än i planerna för Vällingby. Genom de stora parkeringsytorna som endast låg en kort gränd från huvudgatan och genom butiker som hade framsidor även mot parkeringsplatserna innebar Högdalen centrum sannolikt en milstolpe inom handelsplanering. Tydligast är detta idag på Rangstaplan vars utformning fortfarande är densamma och där det fortfarande är möjligt att uppleva tanken om parkeringen som en entré mot stadsdelens centrum.

Likt i Vällingby var tunnelbanan och omstigningsplats till/från buss hjärtat i centrums blodomlopp. Här manifesterades Stockholms storsatsning på detta trafiksystem – Stockholm var den minsta stad i världen som byggt tunnelbana.

Kopplat till centrums stadsplan är markbeläggning och konstnärliga inslag. Högdalsplan och ytorna närmast kyrkan gestaltades med mycket höga kvaliteter på ett sätt som är typiskt för Stockholms gatukontors parkavdelning under ledning av den legendariske stadsträdgårdsmästaren Holger Blom. I cirkelmönstret finns tydliga paralleller till Vällingby centrum. Ihop med fontäner och påkostad belysningsarmatur åstadskoms ett representativt finrum i stadsdelen. Genom de formklippta lindarna letade sig denna representativa och värdiga miljö ut även söder om den konstnärligt och byggnadstekniskt framstående Vantörs kyrka.

Bebyggelsen i centrum följde gängse modeller för Stockholms tunnelbanestäder och centrumanläggningar. En modernistisk grammatik där en stomme av låg bebyggelse som medgav goda solförhållanden på stråk och platser accentuerades kraftfullt av höga markörer. Skivhuset var ett tidstypiskt men än så länge ovanligt inslag i stadsbilden och blev ett landmärke.

Det ovanligt bearbetade punkthuset i kv. Perspektivet kompletterade förtjänstfullt. Båda dessa byggnader har pryts av den för Högdalen centrum välkända symbolen som utgörs av en neonskylt i rött och gult, föreställande en tupp.

Svenska kyrkan byggde under efterkrigstiden kyrkor som aldrig förr och i Stockholm kom de i några fall att bli integrerade inslag i de nya centrumen. I såväl Vällingby som Högdalen och Farsta kom även frikyrkor att satsa på nybyggen inom centrumanläggningarna. Även detta är en kulturhistoriskt intressant företeelse i ett land som sekulariserades hastigt. I Högdalen fick även Högdalskyrkan en framstående plats och betydelse för stadsbilden.

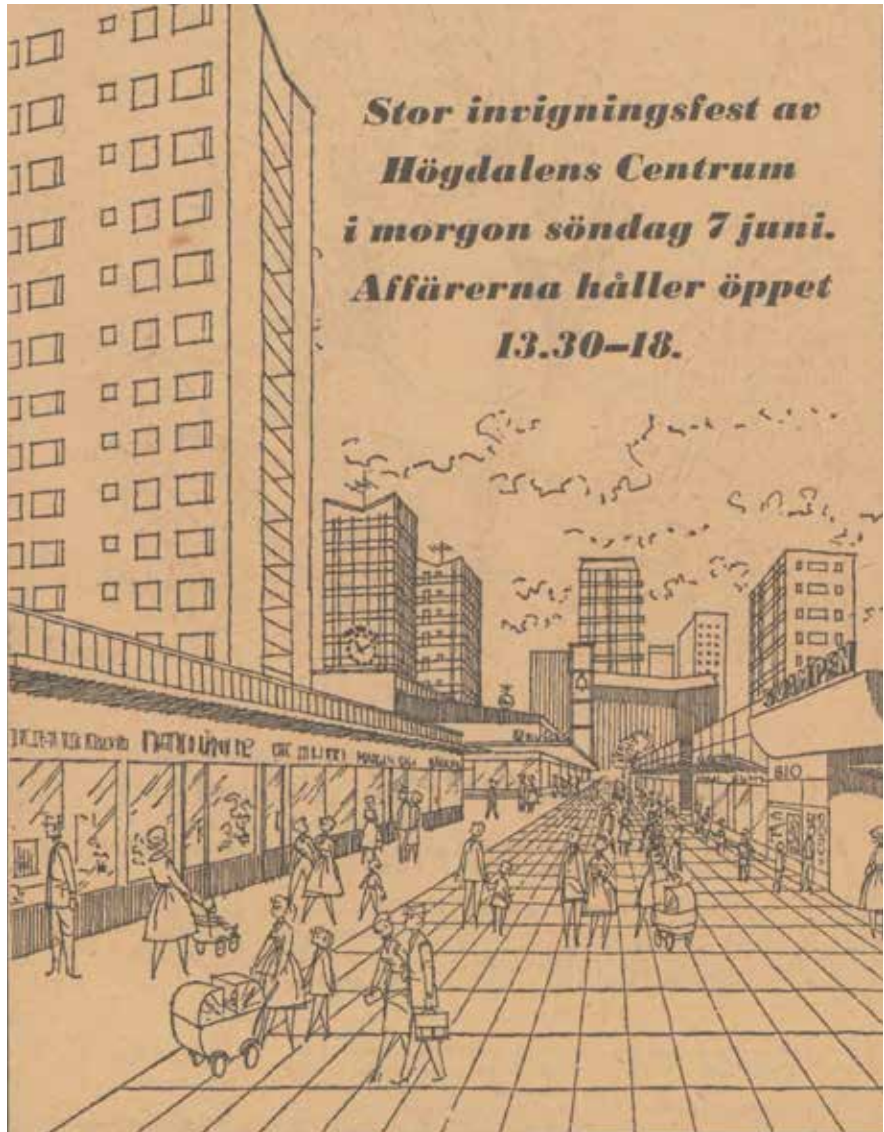
Högdalen centrum hade ett mycket mångsidigt utbud av butiker. Av störst intresse är de intill varandra placerade varuhusbyggnaderna för Kooperationen och det privata Tempo i kv Imröret. Byggandet av varuhus var på frammarsch och skulle inom kort påverka stadskärnorna i de flesta svenska städer.

Biograferna hade ännu en stark ställning när Högdalen centrum planerades och biografen gavs ett framträdande läge och egensinnig form. Under 1960-talets gång byggdes centrum ut med lokaler för barn- och ungdom (Putsbruket 4) och med ett mindre sjukhus i kv. Trappträcket. Den planerade simhallen kom också till stånd. Dessa byggnadskategorier visar på samhällets allt större ansvarstagande och möjligheter att tillgodose befolkningens behov. Även andra inslag i centrumbebyggelsen, såsom smålägenheterna i skivhuset, vittnar om ett utökat välfärdssystem.

Arkitekturen i Högdalen centrum var till delar framstående. Först på plats var en hypermodern tunnelbanebyggnad med ett rått och avskalat intryck med fasader av eternit och klinker. Även biografen med en skulptural betongstomme och ett kraftigt skärmtak i samma material var uppseendeväckande. Simhallens brutalistiska arkitektur med tongivande inslag i betong har ett släktskap med Vantörs kyrka, vars interiör visar betongens möjligheter och vars utsida visar upp ett framstående murhantverk. Den rustika och tåliga karaktären i dessa byggnader hade ursprungligen en utlöpare i butiks- och varuhusbyggnadernas klinkerklädda fasader och sockelvåningar. Att klinker och inte glasmosaik, marmor och träpanel som var vanliga i liknande sammanhang på andra håll, användes i sådan skala så tidigt är anmärkningsvärt.

I kv. Rökhuven var arkitekturen asketiskt avskalad med stränga fasader där fönsterband omgavs av eternitskivor med tydliga skarvar. I skivhusets fasader fick plåt en tongivande roll. Att arkitekturen i Högdalen centrum var så avskalad, till viss del rå, är från arkitekturhistorisk synpunkt av stort värde – inte minst genom att den avviker så kraftigt mot de vänliga och delvis festliga fasaderna i Vällingby och Farsta.

Dessa kan åtminstone delvis antas ha varit inspirerade av den riksintressanta centrumanläggningen i Årsta (Årsta Torg) som med sina lekfulla fasader och varierade arkitektur var en betydelsefull startpunkt för centrumutbyggnaderna i Stockholm.

Annonsen är ingen avbildning av verkligheten men ger en god bild av Högdalen centrums huvudsakliga karaktär. En flanörvänlig bilfri huvudgata omgiven av låga butiksbyggnader. Vantörs kyrka och biografen är märkesbyggnader. Centrum omges av Högdalens punkthus. Annonsen är ingen avbildning av verkligheten men ger en god bild av Högdalen centrums huvudsakliga karaktär. En flanörvänlig bilfri huvudgata omgiven av låga butiksbyggnader. Vantörs kyrka och biografen är märkesbyggnader. Centrum omges av Högdalens punkthus. Källa: DN 1959-06-06.

SÄNKTA VÄRDEN

Efter genomgången av kvaliteterna i den ursprungliga anläggningen följer här en genomgång av företeelser som påverkat kvaliteter, historisk läsbarhet och som sannolikt bidragit till att Högdalens centrum inte har samma höga kulturhistoriska klassificering som centrumen i Vällingby och Farsta.

Grundorsaken är sannolikt att den moderna, avskalade och inte lika lustbetonade arkitekturen inte ansetts lika gångbar som i systemanläggningarna och därför förändrats. Kvarteret Rökhuvens stränga uppsyn i grå eternit och betong föranledde att den kläddes i färgstark plåt på 1970-talet. Den genomgripande ändringen som gjordes vid upprustningen på 1990-talet omvandlade Rökhuvuven men påverkade närmast alla centrums byggnader. Klinkern utgick till förmån för älvdalskvartsiten. Butiksfasadernas glaspartier byttes ut, befintliga skärmtak gjordes om, nya tillkom. Bortsett från de två större taken som bygger över Högdalsgången framstår de tillkommande skärmtaken som misslyckade och de påverkar upplevelse av såväl arkitektur som stadsplan. 1950-talsbyggnaderna fick nya bottenvåningar utan ursprunglig tidsprägel och utan ursprungliga detaljer. Den enkla markbeläggningen på Högdalsgången byttes ut och ersattes av en ny med en annan tids prägel. 1990-talsupprustningen förnyade centrum, delvis förtjänstfullt, men på bekostnad av inslag och kvaliteter av stor betydelse för kulturvärden. Anordningar för ventilation som tillkom då och senare och som inte kunnat rymmas inom ursprungliga byggnadsvolymer har kommit att bli iögonfallande och påverkar helhetsupplevelsen av centrummiljön negativt.

Centrum byggdes ursprungligen med en underjordisk lastgata, ett kulturhistoriskt intressant och viktigt inslag. Att denna sannolikt var feldimensionerad och togs ur bruk har försvagat kulturvärden och givit upphov till en utvändig lasthantering som påverkat ursprunglig arkitektur och struktur negativt. Flytten av logistiklösningen har också gjort det mindre tydligt att varuhusbyggnaderna i kv. Imröret har framsidor åt två håll. Igenbyggandet av en av gränderna mellan Högdalsgången och Önskehemspan/Önskehemsgatan samt avstängning av delar av grändsystemet inom kv. Rökhuvuven har påverkat kulturvärden negativt. Åtgärderna har försvagat läsbarheten kring den ursprungliga idén.

Likt flertalet andra byggnader i centrum har också tunnelbanestationens arkitektur förändrats. Den ursprungliga radikala arkitekturen har förändrats genom nya fasadmaterial och fönster. Ett soprum som placerats intill har inverkat negativt på dess närområde.

SKOLAN RIVEN

Att merparten av Högdalens skola som hade ett framträdande läge i anslutning till den representativa Högdalsplan rivits och ersatts av bostadsbebyggelse har medfört betydande negativa konsekvenser för kulturvärdena i centrum. Rivningen har försvagat den tydliga uppdelningen i ett kluster med samhällsservice intill den kommersiella kärnan. Centrummiljön har på ett sätt krympts när delar av Högdalsplan inte på samma sätt är ett offentligt rum.

POSTMODERNT TILLÄGG

Omdaningen av centrum på 1990-talet hade en lång och intressant bakgrundshistorik. I och med att den kan kopplas till historiska mönster kring demografi, konsumtion och samhällsförändringar i stort bedöms resultaten av den inte endast ses som negativa för kulturvärden. Insatsen var ett svar på ett vikande kundunderlag, bristande attraktivitet, hårdare konkurrens från nya handelsplatser (däribland inomhuscentrum) i en slags vinna eller försvinna-situation. Som symboler för förnyelsen står framför andra de centrala skärmtaken. De utgör en utveckling av den ursprungliga strukturen där skärmtak gjorde det möjligt att gå torrkodd genom centrum samtidigt som de tydligt knyter an till 1980-talets vurm för de inglasade rummen och miljöerna. Vissa inslag i 1990-talsförnyelsen framstår idag som mindre lyckade men skärmtaken har tillfört starkare rumsligheter och en tydlig årsring. Även markbeläggningen i Högdalsgången har tillfört värden, den ursprungliga beläggningen var påfallande enkel och anspråkslös.

SUMMERING

Högdalen centrum har genom sin ursprungligen mer nedtonade arkitektur som sedan förändrats på 1990-talet, genom rivning av skolan och genom mindre lyckade förtätningar i närområdet inte lika höga kulturvärden som motsvarigheterna i Vällingby och Farsta. De större syskonanläggningarna rönt betydligt större intresse i sin samtid och även i efterhand. Detta avspeglas i stadens kulturhistoriska klassificering.

Högdalen centrum har kulturvärden knutna till sin välbevarade stadsmässiga struktur med gata, torg och gränder och till bebyggelsens tydliga modernistiska volymhantering. Höga kulturvärden finns bevarade i anslutning till den ambitiösa och starkt tidstypiska landskapsarkitekturen runt Vantörs kyrka och på Högdalsplan. Anslutande gångpassager och gångtunnlar runt kyrkan har likaså betydande kulturvärden då de är väsentliga för rörelsemönstren och strukturen i stadsdelen.

Högdalsgången med utlöpare i form av gränder och platsbildningar bedöms ha höga kulturvärden. Gången fungerar likt avsett som en pulserande huvudgata. Från den öppna platsen utanför tunnelbanestationen är orienteringsförmågan god och man har kontakt med centrums arkitektoniska landmärken. Busstorget har inte ursprunglig utformning men bedöms genom sin funktion, där Högdalens roll som storcentrum och tyngdpunkt i söderort manifesteras, ha höga kulturvärden.

Vad gäller parkeringsytorna har de som ligger på ömse sidor om Önskehemsgatan vissa kulturvärden i egenskap av att de är ursprungliga och vittnar om den anpassning för bilburna kunder som styrde planeringen av Högdalen. Den större parkeringen på Önskehemspan har bibehållen struktur med trädplanterade refuger medan den som ligger intill varuhusbyggnaderna har minskat till förmån för logistikdelen från 1990-talet. Denna omdaning påverkar läsbarheten kring hur välkomnande centrum var för bilisterna, att de anlände till en framsida. Detta är numera tydligare på parkeringen vid Rangstaplan som har sin ursprungliga utbredning kvar och dit vissa butiker fortfarande vänder sina entréer. Även infarten till lastfaret bedöms ha vissa och inte särskilda kulturvärden eftersom förhållandena förändrats för godshanteringen.

Den ursprungliga arkitekturen i Högdalen bedöms vara kulturhistoriskt intressant genom att den så tydligt skilde sig från Vällingby och Farsta. Helhetsintrycket är dock förlorat genom de omfattande förändringarna. Kvarvarande brutalistiska inslag, Vantörs kyrka och sim- och idrottshallen, har synnerligen höga respektive särskilda kulturvärden. I detta sammanhang bör det betonas att den f.d. biografbyggnaden haft högre värden som byggts bort men som delvis skulle kunna stärkas.

Det finns också kulturvärden kopplade till skivhuset som landmärke, till dess ursprungliga funktion med en mix av små och stora bostäder och till dess plåtfasader. Dessa är inte ursprungliga utan har ändrats men har en nu hävdvunnen utformning.

Bebyggelsen i kv. Perspektivet bedöms möjligen vara mer kulturhistoriskt intressant än vad klassificeringen visar. Lågdelen inrymde ursprungligen en tidig stormarknad för dagligvaror och högdelen utgörs av ett ovanligt bearbetat punkthus med markerade etagelägenheter. Fasaderna har ändrats på 1990-talet genom utökat inslag av plåt men denna omdaning bedöms ha gjorts på ett arkitektoniskt framstående sätt.

VÄRDEBÄRANDE KARAKTÄRSDRAG OCH BYGGNADSDELAR

Struktur och stadsplan

Högdalens utstuderade planmönster och struktur med punkthus och lamellhus kring en låg centrumanläggning

Skivhuset och punkthuset som medvetna landmärken

Högdalsgången som bilfritt huvudstråk med anslutande gränder och platsbildningar

Kyrkornas väl synliga placeringar

Busstorget som en öppen plats och nav

Önskehemsparkeringens ursprungliga struktur med refuger och trädplanteringar

Den nära kopplingen till gröonstråk och parkmark i östra Högdalen

Platser och mark

Högdalsgången med markbeläggning och de stora skärmtaken från 1990-talet, platsbildning med skulpturen Malm och vatten

Högdalsplan med markbeläggning i cirkelmönster, fontän, belysning, ursprungliga murar och planteringar

Lindplatsen med bevarad ursprunglig markbeläggning och träd

Till centrum anslutande gångstråk och gångtunnel med ursprungliga murar etc

Rangstaplan som en allmän öppen plats

VÄRDEBÄRANDE KARAKTÄRSDRAG OCH BYGGNADSDELAR

Byggnader

Skivhuset och punkthusets karaktäristiska plåtfasader med neonskylt

Tunnelbanehusets renodlade form och bottenvåningens klinkerfasad

Högdalskyrkans volymbehandling och fasadmateri

Vantörs kyrkas expressiva arkitektur med tegelfasader och betong

Kv Rökhuvens f d biografbyggnad med skärmtak av betong

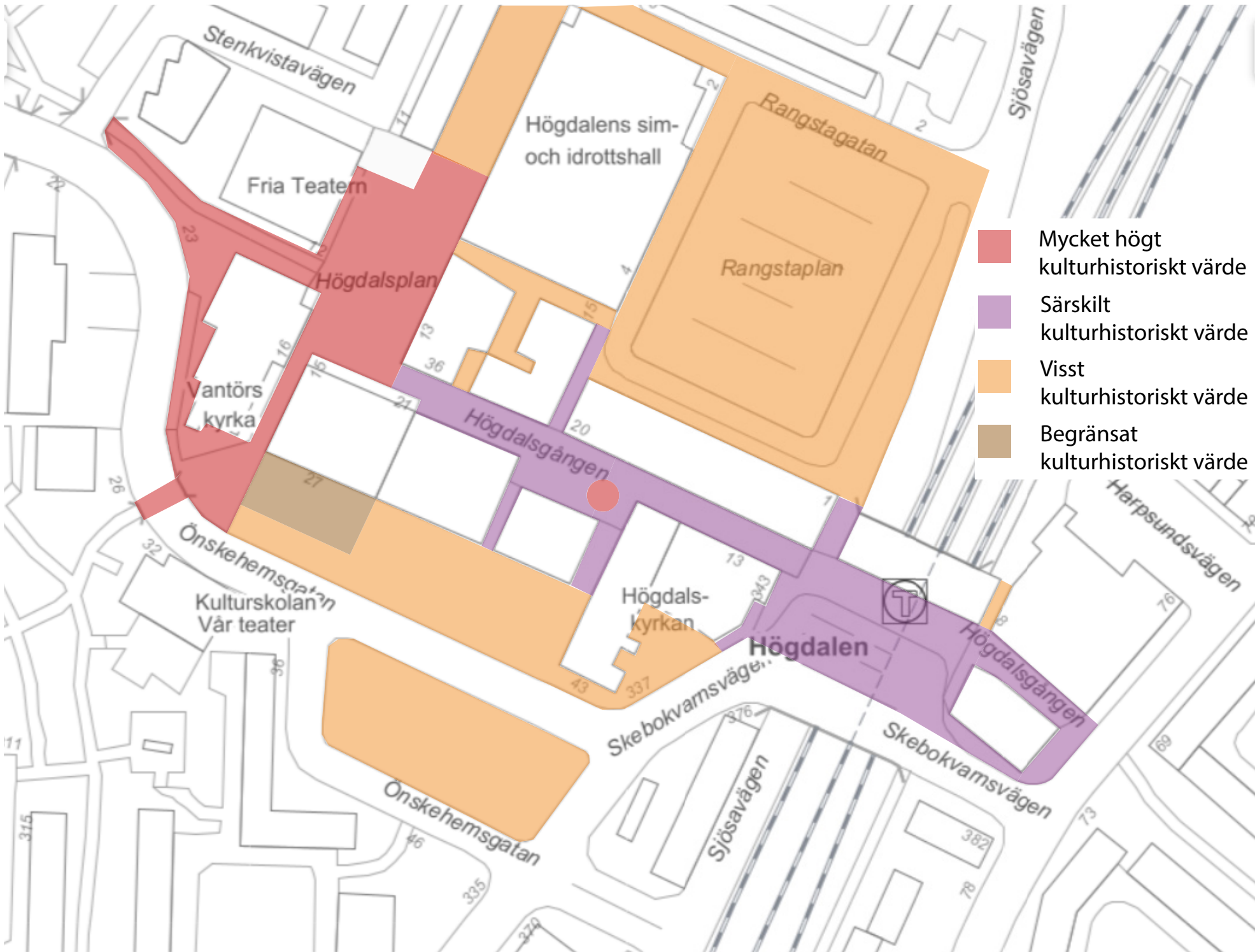
Sim- och idrottshallens brutalistiska fasader

Lamellhusen i kv Valvankaret 2 med putsfasader och ursprungliga detaljer

Siktlinjer och utblickar

Siktlinjen längs Högdalsgången med Vantörs kyrka och Högdalsplan som blickpunkt

Utblick från Rangstaplan mot Bandängen

Klassificering av mark, gångar och stråk i Högdalen centrum.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR FÖRÄNDRING

ATT VÄXA ÄR ANGELÄGET OCH FÖRENKLIGT MED KULTURVÄRDEN

Högdalens centrum planerades som storcentrum i en stadsdelsgrupp och som nav i en ABC-stad. Det var en bärande del i efterkrigstidens stadsplanering att decentralisera staden och skapa fler livaktiga platser eller nav i ytterstaden. De nya stadsdelarnas centrumanläggningar och i synnerhet storcentrumen utgjorde dessa kärnor, koncentrerade och fullmatade med kommersiell, kulturell och social service.

Högdalen har under de senaste decennierna fått nytt liv genom generationsväxling och omfattande förtätningar. Flera förtätningsprojekt finns på planeringsstadiet. Högdalens centrum är fortfarande stadsdelens självklara och livaktiga hjärta. Den rollen har det även i hela stadsdelsgruppen och utbudet är av betydelse även för de äldre villasamhällena i omgivningen. Därtill är rollen som knut- och omstigningspunkt för kollektivtrafiken fortsatt viktig. När andra centrumanläggningar brottas med vakanser är istället Högdalens lokaler fyllda till bristningsgränsen och flera hyresgäster vill etablera sig. När det nu studeras ny bebyggelse på parkeringsplatserna Rangstaplan och Önskehemsplan görs det med ambitionerna om att centrumet ska växa och utvecklas.

Från kulturhistorisk synpunkt är det relevant att centrum kan växa. Betydande kulturvärden är knutna till den kontinuitet som finns på platsen, att de övergripande tankar som Sven Markelius och andra stadsplanerare i Stockholm formulerade på 1940-talet ännu är giltiga. Att Högdalens centrum får behålla sin roll som tyngdpunkt i ett stort omland bedöms vara en överordnad kulturhistorisk aspekt.

ATT VÄXA OCH UTVECKLAS PÅ RÄTT SÄTT

Efterkrigstidens stadsdelar i allmänhet och Stockholms tunnelbanestäder i synnerhet är planerade som kompletta stadsdelar vid ett och samma tillfälle eller under en mycket kort tidsrymd. Stadsdelens liv och funktioner var mer eller mindre färdigutänkta och på plats från början. Även om alla skolor och simhallar etc inte var byggda när bostadshusen stod färdiga fanns de på planeringsstadiet. Man förutsåg ett mycket begränsat behov av framtida komplettering. Det skapades knappt någon elasticitet i stadsplanerna som möjliggjorde att bebyggelsen kunde förändras när tiderna gjorde det. Det mesta var fixt och färdigt.

Historien har visat att det funnits behov av förändring. Behoven var redan från början mer diversifierade än vad den sociala ingenjörskonsten kunde förutse. Teknologi och livsstil har utvecklats, stadsbyggandet letar inte hela tiden nya jungfruliga områden att

göra stad av. Trycket på nya bostäder har varit stort under lång tid. Resultatet är tydligt i Högdalen där skolan lades ned efter 20 år och rivits och där panncentral, bensinstation, parkeringsplatser och garage fått ge plats för nya flerbostadshus.

När efterkrigstidens mönsterstadsdelar förändras innebär det nästan per automatik att man gör den ursprungliga stadsbyggnadsidéen mindre tydlig. Att införa planmönster och hustyper från andra stadsbyggnadsideal för att komma tillrätta med vad som uppfattas som brister blir sällan verkningsfullt. De ursprungliga stadsplanerna är så genomsyrade av modernismens stadsbyggnadsidéologi att det är mer lämpligt att spela med dessa idéer än att kämpa emot. Grundstrukturen är stark och mycket svår att ändra på ett lyckosamt sätt. Att tillföra mer av samma har därför ofta större möjligheter att bidra i stället för att försämra, göra otydligt och slå sönder gestaltade helhetsmiljöer.

Förtätning i idealstadsdelarna bör göras på ett sätt som inte resulterar i att kvaliteter och värdefulla inslag förloras eller reduceras. Insatserna bör göras där de kan stärka och tillföra.

Att analysera hur stadsdelen är planerad och utformad, vilka drivkrafter som ligger bakom och hur dessa kom till uttryck, är en naturlig utgångspunkt. Likaså att utvärdera vad som fungerat bra, vad som tidigt ändrades samt vad sentida utveckling av stadsdelen givit.

BILISMENS ARV

Både aktuellt planarbete och pågående planarbete för att uppföra ny bebyggelse på Rangstaplan innebär potentiellt stora förändringar av centrumets ursprungliga struktur, de för tiden stora markparkeringarna reduceras påtagligt. Att bygga bort markparkeringar innebär ofta relativt små problem från kulturhistorisk synpunkt eftersom funktionen parkering är en sekundär funktion till den huvudsakliga (boende, idrott, handel etc). I Högdalen bär dock markparkeringen på ovanligt rik information och förståelse för en omvälvande tid där bilinnehavet i Sverige steg dramatiskt, från år där bilen ännu inte börjat ses som ett problem utan som en symbol för framgång och framtid. Högdalen och dess centrum var en plats där bilen på allvar fått genomslag.

För att i någon mån behålla möjligheterna att förstå bakgrunden till Högdalens uppbyggnad och utveckling bör det vara fortsatt läsbart var markparkeringarna ursprungligen var belägna. Att behålla markparkering i mindre skala bör övervägas. Möjligen kan också landskapsarkitekturen utformas på ett sätt som gör det möjligt att avläsa vad som tidigare var parkeringsytor. Ett grundläggande inslag är också att den nya bebyggelsen som placeras på tidigare parkeringsyta genom sin utformning blir avläsbar som tillägg.

Ett arv från centrumets ursprungliga anpassning till såväl fotgängare/kollektivtrafikanter och bilister är att bara arbeta med framsidor. Ett av Högdalens centrumets främsta karaktärsdrag (kv Perspektivet undantaget) var att butikerna vände sig med skyltfönster och entréer både mot Högdalsgången och parkeringarna. I senare centrumetableringar, inte minst inomhuscentra, präglas anläggningarna i regel av tydliga baksidor mot omgivningen.

MODERNISMENS KOMPONENTER OCH GRUNDDRAG

Det internationella modernistiska idealet med ett spel mellan utpräglad låg och hög bebyggelse fick starkt genomslag i Stockholms kommersiella miljöer. Flertalet centrum fick en stomme av en-, två- eller trevåningsbyggnader. Sannolikt var det planeringen av Hötorgs-city som kom att bli styrande för sina kusiner i ytterstaden. .

Beaktande av goda solförhållanden på strategiska platser var viktigt, det skulle vara trevligt att strosa i centrum. Byggnaders volym och placering styrdes av en strävan att undvika skuggning. Att slippa nordanvind och kunna gå torrskodd var andra faktorer som modernismens arkitekter bevakade.

Ny bebyggelse i anslutning till centrum bör på ett övergripande plan planeras efter liknande principer. Skuggning från ny bebyggelse bör studeras för att minska påverkan på de mest betydelsefulla vistelseplatserna och stråken i den befintliga anläggningen. Uppkomst av besvärande vindar bör minimeras.

Genomtänkta logistiklösningar var 1950- och 60-talens signum. Underjordiska lastgator och lastfar innebar bättre framkomlighet och trivsammare miljöer ovan jord. I Högdalen var den ursprungliga lösningen feldimensionerad. Att skapa nya underjordiska försörjningslösningar bedöms kunna ge stora fördelar för kulturvärden. Att bli av med den skrymmande anordningen för in- och utlastning mot Önskehemsplan/Önskehemsgatan bedöms kunna ge betydande uppsidor.

HÖGDALENS STADSMÄSSIGHET

Trots Högdalens tydliga tillhörighet i det upplösta modernistiska stadsbyggandet fanns det för centrum uttalade förebilder i den traditionella staden. Dess byggstenar gator, torg, gränder och kyrka formar dagens centrum. Det är väsentligt att bygga vidare på denna struktur och pröva att använda samma verktygslåda vid utvidgning av centrumanläggningen.

Utvecklingen av centrum bör också planeras så - i den mån det går att förutse - att inte det sociala och kommersiella huvudstråket Högdalsgången, centrums huvudgata, i för hög grad utmanas av nya stråk och platser.

BEFINTLIGA LANDMÄRKEN - HUSTYPER OCH HUSHÖJDER

Högdalen är sedan uppförandet en stadsdel med många höga hus. Ett mycket tydligt karaktärsdrag i stadsdelens bostadsbebyggelse är de många punkthusen i västra Högdalen som är placerade intill, och som i så gott som samtliga fall, är förbundna med intilliggande lamellhus. Ett annat karaktärsdrag är det genomgående respekt-avståndet mellan respektive punkthus, både i bostadsbebyggelsen och i centrum, som bidrar till en luftighet trots den relativt höga exploateringen. Framför allt avståndet husen emellan är något som är särskilt viktigt att ta hänsyn till vid kommande utveckling. Det vill säga att luftigheten husen emellan gör att punkthusen även fortsättningsvis utgör fristående enheter som inte läses ihop.

Antalet punkthus har de senaste åren vuxit, delvis med god relation till den ursprungliga rytmen (kv Valvankaret), delvis på ett sätt som förringat de tidiga punkthusens verkan (kv. Branddörren, Köksluckan m. fl). Höjdmässigt håller nytilskotten i stort samma skala som de äldre punkthusen.

I kv. Arkivfotot har ett punkthus placerats som är något underordnad den skala som centrummarkören i kv Perspektivet har. Den sentida byggnaden minskar inte den ursprungliga centrumbyggnadens verkan i stadsbilden i någon större utsträckning.

Centrums främsta höjdmärkor, skivhuset som står så centralt, vid såväl busstorget som Högdalsgången och Önskehemplan (kv Imröret), har inte utmanats av utförda förtätningar. Byggnaden är med sina 14 våningar inte högre än stadsdelens punkthus men formar rummet vid busstationen och är något av en mitt- och orienteringspunkt i hela stadsdelsgruppen. Byggnaden är också kulturhistoriskt betydelsefull som ett relativt tidigt skivhus.

Skivhusets verkan i stadsbilden är en viktig kulturhistorisk faktor att ta i beaktande när det gäller placering av nya huskroppar och av deras form och skala. Nya byggnader i ett utvidgat centrum kan naturligtvis ta plats och de behöver inte nödvändigtvis underordna sig skivhuset höjdmässigt. Skivhuset behöver dock ha gott om rymd runt om sig och fortsätta att vara tongivande i stadsbilden.

Sannolikt är det olämpligt att nya höga byggnader uppförs i samma form och riktning som skivhuset.

Från kulturmiljösynpunkt är det viktigt att nya byggnaders skala och volym bör utvärderas från strategiska punkter där stadsbilden upplevs tydligast, tex i olika riktningar från busstorget, från Högdalsplan och från Bandängen. Befintligt våningsantal och plushöjder på befintliga byggnader behöver inte vara dogmatiskt styrande, utan upplevelsen av nya byggnader på platsen är betydligt viktigare.

EN VÄRDEFULL, POSTMODERN ÅRSRING AV VARIERANDE KVALITET

Förnyelsen av centrum under 1990-talets första hälft var en kraftfull satsning som idag bedöms vara kulturhistoriskt intressant. Det fysiska resultatets kulturvärde varierar, anspråkslösa byggnader med svaga gestaltningsmässiga kvaliteter och utan kvalitetsaspekter vad gäller materialbehandling har låga värden. Förnyelsen var mer genomarbetad vad gäller markbehandlingen och de tillkommande skärmtaken. De centrala skärmtaken bedöms ha tillfört kvaliteter till Högdalens centrum och de bör bevaras på lång sikt. Övriga skärmtak som tillkom då och senare är mindre angelägna att bevara. I några fall har skärmtaken byggt bort kvaliteter och gjort entréerna till centrum otydliga.

ÄNDRA I DISPOSITIONEN

Inom ramen för planarbetet provas att bygga nytt inom den befintliga strukturen (kv. Fotot). Detta förutsätter rivning av befintlig byggnad. Från kulturmiljösynpunkt innebär det en utmaning med den befintliga byggnaden som har låga värden efter 1990-talsomvandlingen. Det är dock angeläget att göra denna ändring inom den ursprungliga dispositionen så att den infogar sig i den helhet den ingår i. Det är avgörande att ge byggnaden en markerad sockel som är kommersiell och samspelar med övriga komponenter i den småskaliga miljön i centrums östra del.

Den nya byggnaden landar i ett sammanhang som bär stark prägel av 1990-talsomvandlingen. I utformningen behöver byggnaden förhålla sig till 1990-talsarkitekturen och till det bevarandevärda skärmtaket.

På andra sidan gången reser sig ett ursprungligt punkthus med stark gestaltning. Ny högdal inom kv. Fotot bör utformas med hänsyn till denna byggnad som en ursprunglig symbolbyggnad men samtidigt få en stark gestalt i egenskap av en ny centrumbyggnad.

MATERIAL OCH KULÖR

Högdalens ursprungliga bostadsbebyggelse går främst i ljusa kulörer såsom vitt, grått, beige och gult men även rött tegel. Lamellhusens fasader är oftast av puts, i vissa fall av tegel, medan punkthusen är både putsade, plåt- och tegelklädda, dock i samma ljusa färgskala. Senare tillkommen bebyggelse är företrädesvis anpassad till detta med en ljus färgskala, med några undantag.

Själva centrumbebyggelsen har fasader klädda med framför allt plåt, ljusa skivmaterial och röd älvskvartsit som gemensam nämnare. Kvartsiten har en framträdande roll och dominerar med sin kulör och sitt flammiga uttryck. Kyrkan och simhallen har inte påverkats av 1990-talsändringen utan har kvar sina gedigna fasader i tegel och betong. Som offentliga byggnader har de enligt 1950- och 60-talens ideal en ädlare karaktär än den övriga bebyggelsen. Puts förekommer på bevarad del av skolan och på del av varuhusbyggnaden i kv. Imröret.

Det finns alltså en tämligen tydlig distinktion mellan centrumbebyggelsen och omgivande bostäder vad gäller material och fasaduttryck. Det här är av stor vikt att reflektera över när det kommer till utformning av ny bebyggelse. En utvidgning av centrum gör att ny bebyggelse hamnar mittemellan dessa två "karaktärer". Företrädesvis bör de nya byggnadernas utformning hålla sig mer till centrumarkitekturens gentemot bostadshusens mer ytmässiga och mer vågade arkitektur.

Plåt har kommit att få en särställning i centrum genom att de båda höga centrummarkörerna sedan länge domineras av plåtfasader. Samtidigt har gränserna suddats ut i och med tilläggsisoleringar med plåtfasader och nytillkomna punkthus klädda i plåt. Gentemot östra Högdalen finns ännu tydlig skillnad, här är plåt inte alls ett vanligt förekommande material.

Med tanke på plåtens betydelse i och omkring centrum bör materialet övervägas i diskussioner om utformning av nya byggnader. På samma sätt bör stadsdelens på avstånd sett ljusa färgskala vara utgångspunkt när frågan studeras.

För byggnaders lågdalar och nedre våningsplan kan avvikande material och färgskala med fördel provas. Här bör utformningen sikta på att ge optimala förutsättningar för kommersiella lokaler och andra centrumverksamheter.

GRÖNSKA ÖVERALLT

Svensk modernistisk stadsplanering baserade sig på internationella idéer om hus-i-park eller stad-i-park, ett ideal med ett utpräglat grönt stadslandskap. Få ytor lämnades utan grönska. På torg, längsgator, kring och inom parkeringsytor planterades träd. Högdalens centrum följer mönstret även om grönskan sällan blir tongivande.

Detta angreppssätt bör leva vidare av både kulturhistoriska och andra skäl. Befintliga träd som nått storlek bör om möjligt stå kvar om de är friska.

Ny grönska kan med fördel tillföra andra kvaliteter än de som den befintliga bidrar med. Att inspireras och följa befintliga växtval är också tänkbart.

MARKBEHANDLING

Hur marken utformats inom och runt centrum varierar. I många modernistiska mer representativa miljöer lades stor vikt vid utformningen av markytorna, grafiska mönster och en hög grad av detaljering och bearbetning. I Högdalens centrum reserverades ett sådant grepp för Högdalsplan och ytorna närmast kyrkan. Högdalsgången hade en enkel beläggning av ofärgad betong. Kring de grusade ytorna på Högdalsplans norra del finns viss osäkerhet kring utformningen före tillkomsten av simhallen.

1990-talets ”röda matta” i Högdalsgången ersatte 1950-talets enkla gråa. Senare har man även för bättre tillgänglighet naggat på Högdalsplans cirkelformade markbeläggning och anlagt stråk av grå betongsten som leder runt kv Imröret och till/från kyrkans entré. Parkeringsplatser var redan från början asfalterade och gångbanor belagda med betongplattor.

Vid eventuella förändringar av markbeläggningen bör de mest bearbetade ytorna respekteras, dvs Högdalsplans ursprungliga beläggning och 1990-talets röda matta på Högdalsgången. Från kulturmiljösynpunkt vore det värdefullt om Högdalsplans cirkelmönster återställdes. Den enkla och för Stockholm så typiska beläggningen i de yttre zonerna kan med fördel behållas.

Tillkommande ytor av större betydelse kan formges utifrån dagens behov vad gäller funktion, dagvattenhantering, skötsel och hållbarhet i vidare perspektiv. Utformningen kan inspireras av 1950- och 60-talens miljöer men bör inte ges en karaktär som är äldre, exempelvis med smågatsten av en och samma bergart.

TA VARA PÅ DET BÄSTA

Förutom att slå vakt om den stadsmässiga men ändå tydligt modernistiska grundkaraktären finns det vid framtida förvaltning och utveckling av centrum några viktiga platser och företeelser som det är av särskild vikt att ta tillvara

Kring kyrkan finns en värdekärna med markbeläggning, planteringar, murar, trappor och gångpassager som har höga gestaltningsmässiga kvaliteter. Här bör förändringar vara begränsade och väl utformade.

Sittgruppen vid Högdalsplan är stadsdelens finrum och vistelsekvaliteterna här bör inte försämrats. Stärkande insatser som aktiverar ytorna runt om kan övervägas.

Lindplatsen har en stark karaktär och insatser bör göras för att integrera den bättre med sin omgivning.

Det goda, naturliga mötet mellan centrum och östra Högdalen bör inte förändras.

RÄTTA TILL DET SOM BLEV FEL ELLER MINDRE BRA

Kopplingen mellan Högdalens centrum och det stora och centrala grönstråket Bandängen är förvånansvärt bristfällig. Med tanke på att centrum även skulle serva de boende i Bandhagen och Bandängens betydelse för rekreativsmöjligheterna i området borde insatserna för en god kommunikation ha prioriterats. Nu behöver man runda kv Perspektivet och passera förbi varumottagningen där. Att stärka kopplingarna här bedöms vara kulturhistoriskt relevant sett till den övergripande strukturen i området. Stärkta samband kan stärka kulturvärden även om ingrepp eller tillägg krävs ifråga om den ursprungliga strukturen.

En tänkbar plats där en koppling kan tillskapas är vid passagen öster om tunnelbanebyggnaden. Här har en sentida soprumsbyggnad gjort situationen mycket trång. Soprumsbyggnaden bör ge plats för en ny hiss alternativt bör den ursprungliga öppenheten på den redan från början trånga platsen återställas.

Den lastplats vid Önskehemsplan som används för merparten av varutransporterna innebär att denna del av centrum uppfattas som en baksida. Lastplatsen påverkar även Lindplatsen och kyrkan negativt. En avveckling av lastplatsen kan ges stora vinster för helhetsmiljön.

Kring skärmtaken bör ett helhetsgrepp tas. Många av taken är inte ursprungliga och det är endast de två större av de tak som tillkommit på 1990-talet eller senare som bedöms vara kulturhistoriskt relevanta att bevara. Genom att avlägsna eller ändra utformning av skärmtaken kan de ursprungliga planeringstankarna göras tydligare. Viktiga kopplingar kan stärkas och byggnader kan få en mer framträdande verkan och betydelse.

Ett område där 1950- och 60-talens byggnadsteknik och senare tidars radikalt ökade krav krockat är luftbehandlingen. Fläktrum, ventilationskanaler, fläktar och huvar har kommit att få en mycket framträdande roll i Högdalens centrum. Anordningarna dominerar byggnadernas tak. Genom att våningsantalet är lågt blir effekten mycket påtaglig både sett från Högdalsgången och från miljöerna utanför centrum. Här finns utrymme för förbättringar. Även om tekniken inte kan trolas bort bör det finnas möjligheter till samordning, optimering och en ökad grad av gestaltning av taklandskapet.

Bland de enskilda byggnaderna kan biografbyggnaden, ett byggnadsverk som ursprungligen hade en stark, brutalistisk karaktär, lyftas och dess tidigare betydelse bli tydligare. Genom åtgärder kring entrén mot Högdalsgången och avlägsnande av skärmtak kan de imponerande betongkonstruktionerna ge ett visuellt lyft och centrum kan få tillbaka en liten del av de bortbyggda ursprungliga kvaliteterna.

En mer generell förbättringspotential finns i att sänka butiksfaders bröstningar där de är omotiverat höga. Att optimera den kommersiella potentialen i detta storcentrum är från kulturhistorisk synpunkt välmotiverat.

KÄLLFÖRTECKNING

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlborn, Kenneth & Arnell, Håkan. Vardag i Vantör. Bandhagen - Högdalen - Rågsved - Hagsätra. En bildsamling 1938-1980. Älvsjö 2005.

Björk, Cecilia & Reppen, Laila, Tidstypiskt: arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880-1980, Svensk byggtjänst, Stockholm 2016

Kidnappardörrar på Saaben i Högdalen. Artikel i DN 2020-11-20

Ridderstedt, Lars, Nya kyrkor i Stor-Stockholm. I: Samfundet St Eriks årsbok 1961, s 157-176

Söderström, Göran (red), Stockholm utanför tullarna; nittiosju stadsdelar i ytterstaden. Stockholm 2003

OTRYCKTA KÄLLOR

Hålkälen 1, Bandhagen, Kulturmiljöutredning, ny detaljplan. Tyréns AB, dat 2020-11-20

Landskapsanalys Högdalen centrum. White Arkitekter AB, Stockholm 2020.

ARKIV

Stadsbyggnadsnämndens arkiv

Dagens Nyheters arkiv

HISTORISKA KARTOR OCH BILDER

Stockholms Stadsmuseum (SSM) via Stockholmskällan och Digitala Stadsmuseet

Digitalt museum

Kollektivt kulturarv

Lantmäteriet

Stockholms stadsbyggnadskontor

Brännkyrka hembygdsförening

Stockholms tunnelbana, <https://stockholmtunnelbana.wordpress.com/2017/09/20/hogdalen/> 2032-01-30

Tyréns Sverige AB

Tel: 010 452 20 00
www.tyrens.se

Säte Stockholm
Org.Nr: 556194-7986

TYRÉNS